

KÖZÉP-EURÓPA CENTRÁLIS TEMPLOMAI (IX—XI. SZÁZAD)

BEVEZETÉS

A centrális templomokkal kapcsolatos jelentős hazai érdeklődés miatt tűztük magunk elé célul ezek eredetkérdésének vizsgálatát. Nagy vonalakban áttekintjük ennek az épületformának történetét az őskortól kezdődően, hogy ezen keresztül a rendeltetés kérdésében is tisztábban lássunk. Részletesebben csak Közép-Európa korai (IX—XI. század) centrális templomaival, kápolnáival foglalkozunk.

Csemegi József Közép-Európa román kori centrális templomairól írt dolgozatát tekinthetjük hazánkban a kérdés első, további ösztönzésre indító munkájának. A körtemplomok kutatásában a következő lépést H. Gyürky Katalin tette veszprémi ásatása nyomán, az ott feltárt körtemplom tudományos feldolgozásával. A karcsai ref. templom és a sárospataki körtemplom feltárása és tudományos feldolgozása után e két emlék kutatója, Gervers-Molnár Vera vállalkozott a középkori Magyarország körtemplomainak összefoglaló értékelésére. Munkáját feltehetően ösztönözte a kiszombori körtemplom — Dávid Katalin által az időben végzett — művészettörténeti vizsgálata, valamint néhány hazai és határainkon kívül eső körtemplom előbukkanása (Keszthely, Kisnána, Környe, Ducové stb.). A szerző részletesen foglalkozik az eredet kérdésével, hangsúlyozva Nagy Károly aacheni palotakápolnájának szerepét a körtemplomok európai elterjedésében. A szomszédos országok korai rokon emlékeinek előzményként való bemutatását követően a munka a középkori Magyarország körtemplomainak addigi legteljesebb bemutatását végzi el, terjedelmének kétharmad részében. A dolgozat e részében kísérlet történik a hazai emlékek csoportosítására, nem hallgatva el a megoldatlan kérdéseket sem. A kívül kerek, belül hatkaréjos, kupoladobos rotundákat (Kiszombor, Karcsa, Gerény) például meg nem oldott, rejtélyes kérdésnek minősíti. Egész munkáját átszövi a funkció kérdése, de egyértelmű választ e vonatkozásban nem kapunk. A szerző a legújabb kutatások eredményeire hagyatkozva a legtöbb kerek templom esetében elfogadja a plebániatemplom meghatározást.¹

A fenti, igen hasznos dolgozatot követően hamarosan napvilágot látott Marosi Ernő tanulmánya — a fent megoldatlannak, rejtélyesnek mondott — gerényi (Horjany) rotundáról. Ez a művészettörténeti vizsgálat, elemzés a hatfülkés körtemplom korát a XI. század helyett a XIII. századra határozta meg. Ezt a munkát néhány év múlva a kiszombori körtemplom kutatásával kap-

csolatos dolgozat követte. A téglából épített centrális templomokról készült tanulmány nemcsak az épület korábbi kormeghatározását módosította, hanem a csoport eredetének kérdésére, funkciójára vonatkozóan is más megoldást vázolt fel. A három emlékre korlátozott csoport kereteit kibővítette, besorolva melléjük a négy-, nyolc- és tizenkét karéjos rotundákat is. Az ebbe a csoportba illesztett emlékek Európába kerülését főként a johannita (ispotályos) lovagok és a kereszties hadjáratokban részt vevők tevékenységéhez, ill. hatásához kapcsolja. Ennek nyomán kitér a funkció kérdésére is. A hazánkban szokatlanak, ritkán előfordulónak mondható, téglából épült körtemplomok birtokjelző, egyúttal lovagi „magánegyházak” lehettek, melyek a szentföldi zarándoklatokra emlékeztető, esetleg sírkápolnáként is funkcionálhattak. Legtöbbjük később a településsé fejlődött birtok plebániái egyházává vált, amit nem egy esetben a korai, hajóval történő bővítés bizonyít (Karcsa, Szalonna már a XIII. században, Gerény később).²

A fenti publikációkkal egyidőben és azokat követően újabb, korábban ismeretlen centrális és körtemplomokat (Feldebrő, Szekszárd, Székesfehérvár), kápolnákat (Bercse, Boldva, Debrecen—Nagycsere—Szent-Jánoshegy, Eger, Esztergom, Sály-Latorvár, Szanda, Vésztő stb.) tártak föl, kutattak meg és állítottak helyre hazánkban, de a szomszédos országokban is (Pozsony, Dévény, Nyitrasárfő, Hernádszék, Sázava stb. Csehszlovákiában; Kolozsmonostor Romániában; Krakkó, Legnica, Plock, Przemysl, Strzelno Lengyelországban; Nagytótlak Jugoszláviában), amelyek a vizsgálat alá vont kérdéseink szempontjából igen jelentősek. A kolozsmonostori ásatás például egy negyedik, a középkori Magyarország területére eső belső fülkés rotundát tárt fel. Ez utóbbi emléket a romániai feldolgozások nyomán Dékány Tibor ismertette, összefoglalva röviden az e típusról eddig elhangzott véleményeket, kutatási eredményeket.³

A fenti munkák újszerűbb szempontjai, a korábbiaktól jelentősen különböző megállapításai, valamint a Gervers-Molnár Vera feldolgozása óta eltelt több mint tíz esztendő alatt itthon és külföldön feltárt vagy fölkeresett körtemplomok nagy száma időszerűvé tesz e területen egy újabb számbavételt és értékelést. Feltétlenül szükségesnek tartjuk bevonni vizsgálatunkba az újabban előkerült egyéb centrális, szakrális épületeket is. A vizsgált kérdések ezeknek (Eger, Feldebrő, Szekszárd, Székesfehérvár) figyelembe-

vétele nélkül nem oldható meg megnyugtatóan. Ugyanez vonatkozik az első püspöki székesegyházaink közvetlen közelségében feltárt rotundákra, amelyek a keresztelőkápolna és a korai székesegyház közti átmeneti megoldásnak tekinthetők. E csoportnál válik majd igen lényegessé a megváltozó funkció kérdésének alaposabb vizsgálata, pontosabb meghatározása (Eger, Esztergom, Gyulafehérvár, Nyitra, Veszprém). E munka e helyen való közlését, a Veszprémmel mint királynői és Székesfehérvárral mint királyi székhellyel — egymás vonatkozásában is —, ma is gyakran foglalkozó munkák miatt választottam. Ilyen fontos kérdésekben esetleg téves úton haladó kutatás évtizedekre visszavetheti a jobb megismerés irányába haladó munkát. Reméljük, hogy centrális templomaink eredetének és rendeltetésének vizsgálatát célul tűző munkánk Veszprém megye ilyen emlékeinek jobb megismerését is elősegíti majd.

Az elmondottakból, úgy gondoljuk, egyértelműen kitűnik, hogy dolgozatunkban elsősorban a középkori Magyarország legkorábbi centrális templomainak eredet- és funkciókérdését kívánjuk vizsgálni, s így a megoldás felé közelíteni. Munkánkban a legújabb hazai kutatási eredmények mellett leginkább az új csehszlovák, lengyel és bolgár feldolgozásokra támaszkodunk, amelyek történetileg szorosan kapcsolódnak e kérdésben a hazai fejlődéshez. Munkánkat abban a reményben végezzük, hogy ebben a sokunkat foglalkoztató kérdésben elfogadhatóbb, világosabb képet kapunk majd, amelyet román kori építészetünk egészének további kutatásában felhasználhatunk.

I. EREDETKÉRDÉS, RENDELTETÉS

A körtemplomok eredetkérdésével és rendeltetésével említett munkáinkban Csemegi József, H. Gyürky Katalin és Gervers-Molnár Vera egyaránt foglalkozott. Az utóbbi szerző — figyelembe véve e vonatkozásba is a korábbi munkákat — ezt a kérdést az Aachen és köre fejezetével indítja, talán kissé túlzottan részletekbe menően. Elsősorban Nagy Károly palotakápolnájának szerepét emeli ki. Ennek következtében kissé elhalványul tanulmányában több, az eredetkérdés szempontjából is elsőrendű fontosságú építészeti emlék szerepe. Ezek közül megemlíti ugyan néhányat (Jeruzsálem—Szent Sir és a Mária sírja feletti centrális templom, Ravenna — San Vitale stb.), ezek azonban — jelentőségük felemlítése mellett — belemosódnak az aacheni palotakápolna kétségtelenül kiemelkedő fontosságához képest is túlméretezett ismertetésébe, értékelésébe. Az igaz, hogy Nagy Károly építkezésének hatása „magával ragadó erejű” volt Közép-Európában, de elsősorban a birodalmi központ gondolatán keresztül és a később épült kisebb IX—X. századi frank, német uralkodói és püspöki palotakápolnák közvetítésével. A rotundák keletkezésében szerepet játszó bonyolult hatásokra vonatkozó megjegyzéseivel egyetértve, mai ismereteink szerint, nyolc alfejezetben kíséreljük meg az eredet és

rendeltetés kérdéseinek vizsgálatát segítő anyag bemutatását.

1. Körépitmények (szentélyek, tumulusok, tholosok, mauzóleumok) Elő- és Kisázsiaiban, Görögországban (i. e. 5000—i. e. 280)

Az újabb korból a történeti időkbe való átmenet korszakára tehető épületmaradványokat tártak föl Ninive közelében Elő-Ázsiában, egy dombtetőn, Tell Arpatchiya körzetében, amely romok között kör alaprajzúak is voltak. Ezek a kör formájú, négyzetes előtérhez kapcsolódó építmények a kutatókat a Földközi-tenger vidékének tholoszaira, a hősök tiszteletére emelt emlékművekre emlékeztették. A silányabb építőanyagokból emelt lakóépületek közül kiemelkedő építmények a település vezetőinek lakóházai és egyben szentélyei is lehettek.

A Kisázsia területén alapított Phrigia fővárosa az Ankara közelében fekvő Gordion volt. A phrigiaiak kúp alakú, mesterségesen kialakított földhányásokba, tumulusokba temetkeztek. Ezek átmérője nemegyszer a 250 m-t is meghaladta. A tumulusok közepén helyezkedett el a kisebb, általában kör alakú építménybe foglalt sírkamra (i. e. VIII—IV. század).

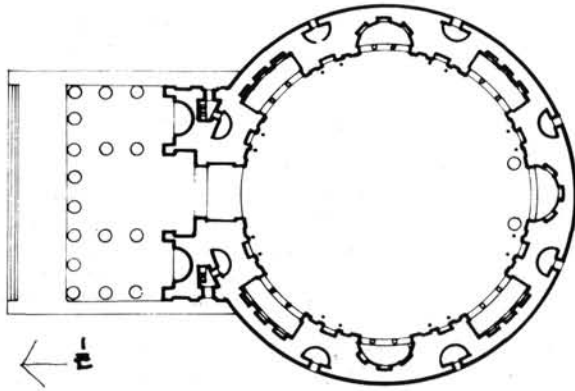
A Peloponnészosi-félsziget egyik legnevezetesebb, legrégebbi települése Mykéné. A vár híres Oroszlán-kapuján belépve azonnal szembetűnik a kör formájú tumulus, amelyben aknasírok helyezkednek el. Kiemelkedő értékű emlék az i. e. XIV. századból származó, rejtélyes rendeltetésű, kör alaprajzú, szépen boltozott, úgynevezett Atrusz kincsháza.

Az antik görög építészet egyik jellegzetes, de pontosan maig meg nem határozott alkotásai a tholosok. Ezek a kör alaprajzú épületek valószínűleg a hősök emlékét őrző, tiszteletét kifejező emlékművek lehettek. Egyik legjelesebb közülük Olympia templomkerületében (Altisz) a Philippeion és az epidaurosi tholosz (i. e. IV. század). A sírépítményeknek nevet adó halikarnasszosi Mauzoleion (i. e. 353) hatása érezhető a Samothraké szigetén I. Ptolemaiosz leányának, Arsionének épített 19 m átmérőjű heroon (i. e. 280). Ezt a sírépítményt tekinthetjük az egyik e körben legkorábbi, jelentős építészeti alkotásnak, amely minden bizonnyal nagy hatással volt a kör alaprajzú sírépítmények elterjedésében a görög, kisázsiai és palesztinai területeken, valamint azt követően a római birodalomban.⁴

2. Kör alaprajzú épületek a római birodalomban (i. e. II.—i. sz. IV. század)

A görög-hellén körépitmények az általános felfogás szerint heroonok voltak, a hősök tiszteletére emelték ezeket az emlékműveket. A római kor építészetében ez a kultusz hasonló építészeti formában folytatódik, de tartalmilag kibővül a Vesta, Mercurius, Apolló, Diana stb. tiszteletére épült templomokkal, szentélyekkel.

A kör alaprajzú sírépítmények közül a Plautiusok (i. e. II. szd.) Caecilia Metella Via Appia

1. ábra. Róma. Pantheon
Abb. 1. Rom. Pantheon

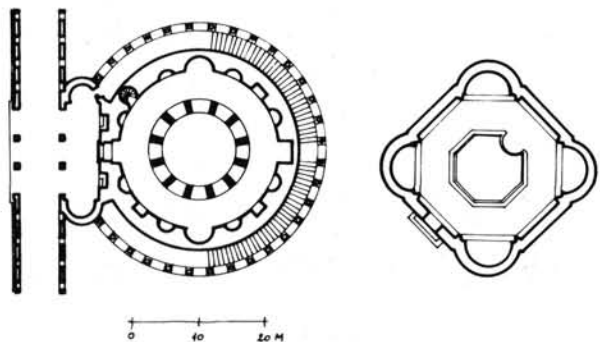
mellett álló siréptítménye (i. e. 20) Augustus Mausoleuma, Priscilla sírja (i. sz. I. század), a Pantheon (i. sz. 120) és Hadrianus Mausoleuma, az úgynevezett Angyalvár (i. sz. 135) érdemelnek kiemeltetést (1. ábra). Az utóbbi két jelentős, nagyszabású alkotás irányt mutat a halotti (császári) kultusz építészeti megnyilvánulásában mutatkozó fejlődésnek a római birodalomban. Ezt húzza alá a Forum Romanum másik centrális, belül kör alaprajzú épülete — nem messze a Vesta szentélytől — Romulus heronja, amely a városalapító emléket őrzi és a később épült Santa Constanza (i. sz. 325). Az alapkérdés vizsgálata szempontjából azonban legérdekesebb számunkra Galeriusnak Szalonikiben álló és Diocletianus palatái, a palotaegyütteseken belül felépített mauzóleuma, amely utóbbit keresztény templomként használják máig is. Ezeket az emlékeket (2. ábra) tekinthetjük a hatalmi központ és a halotti kultusz egybefonódott, nagyszabású megnyilvánulásainak, amelyek példái nyomán felépültek a későbbiekben Bizánc, Ravenna, majd Aachen hasonló szerkezetű palotaegyüttese.⁵

A bemutatott példák nyomán elmondhatjuk, hogy a birodalmi gondolat megnyilvánulásaként, illetve reprezentálása céljából a római birodalom bukásáig a köréptítményeket előbb a hősök — később az uralkodók — tiszteletére és a vallási

kultusz céljaira emelték, később azonban a palotaegyüttesekbe foglalván építészetileg is egyesítették azt a vallásos császárkultusszal.

3. Korai keresztény kör- és centrális építmények a római birodalomban és a határos területeken (Palesztina, Szíria stb.)

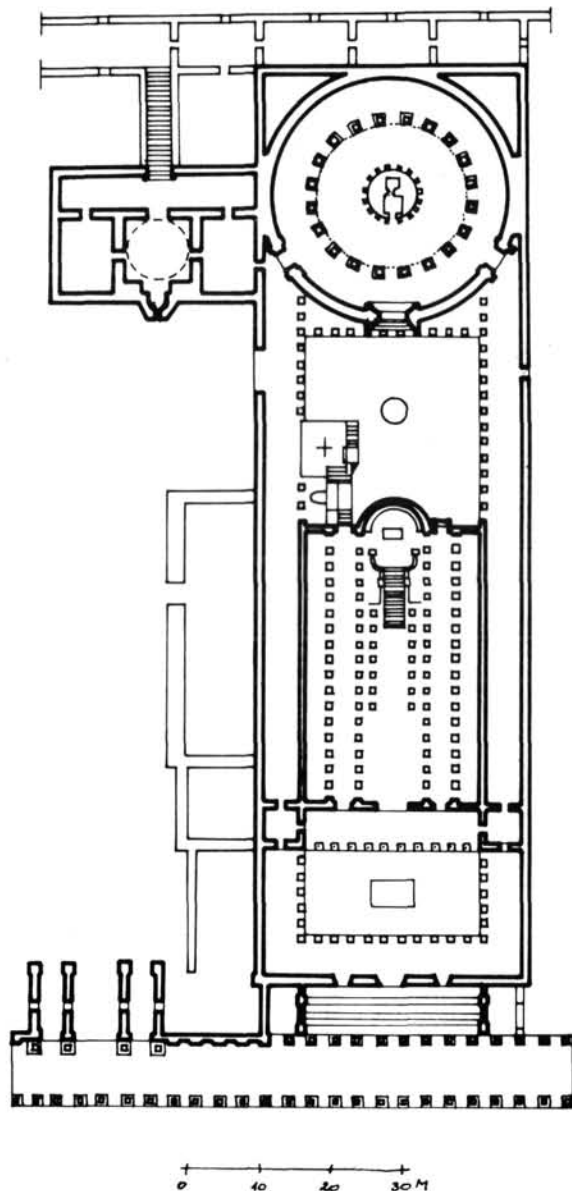
313-ban Nagy Konstantin császár biztosította birodalmában a vallásszabadságot (milánói rendelet). Ettől kezdődően — elsősorban a császári család kezdeményezésére és segítségével — az antik hagyományok nyomán jelentős méretű centrális és kör alaprajzú keresztény templomok épülnek. Rómában a Santa Constanza-templom eredetileg keresztelőkápolnának épült, majd a császár leányának, Constantiának mauzóleuma lett (†354), jó példájául a vallási és a halotti kultusz együttes megjelenésének. A keresztényeknél új elemként jelentkezik a kör- és centrális építmények keresztelés céljára történő felhasználása. A Santa Constanza azonban nem egyedüli példája ennek a megoldásnak. Valamivel később Rómában felépül a centrális alaprajzú Laterán Baptisterium (432—440) és a Sancto Stephano Rotondo (468—482), Ravennában pedig a San Giovanni in Fonte (arianus-ortodox baptis-

2. ábra. Róma Caecilia Metella mauzóleuma, Santa Constanca-templom alaprajza és Ravenna. San Giovanni in Fonte-keresztelőkápolna
Abb. 2. Rom. Mausoleum Cecilia Metella, Grundriss der Kirche Sancta Constanca und Ravenna. Taufkapelle San Giovanni in Fonte

térium, 450 körül). A szíriai Kalat-Siman kolostorának keresztelőkápolnájánál (V–VI. sz.) ugyancsak megjelenik a centrális tér- és tömegforma. A halotti kultusz emlékei mellett tehát a korai keresztelőkápolnák egyik jellegzetes megjelenési formájává válik a kör vagy centrális alaprajzú és szerkezetű egyházi épület.⁶

A keresztény halotti kultusz és a hatalmi szimbólum egyesül a jeruzsálemi Szent Sír- és a Mária sírja felett álló centrális elrendezésű és megjelenésű templomokban, (3. ábra) amelyeket Nagy Konstantin császár, illetve anyja, Szent Ilona építtetett az egykor nyolcoldalú szentélylyel záródó betlehemi Jézus születése templommal együtt (325–335). Ez utóbbi építmény keleti szakaszát a VI. században háromkaréjossá — „kereszt formájúvá” — alakították át. Ezek a

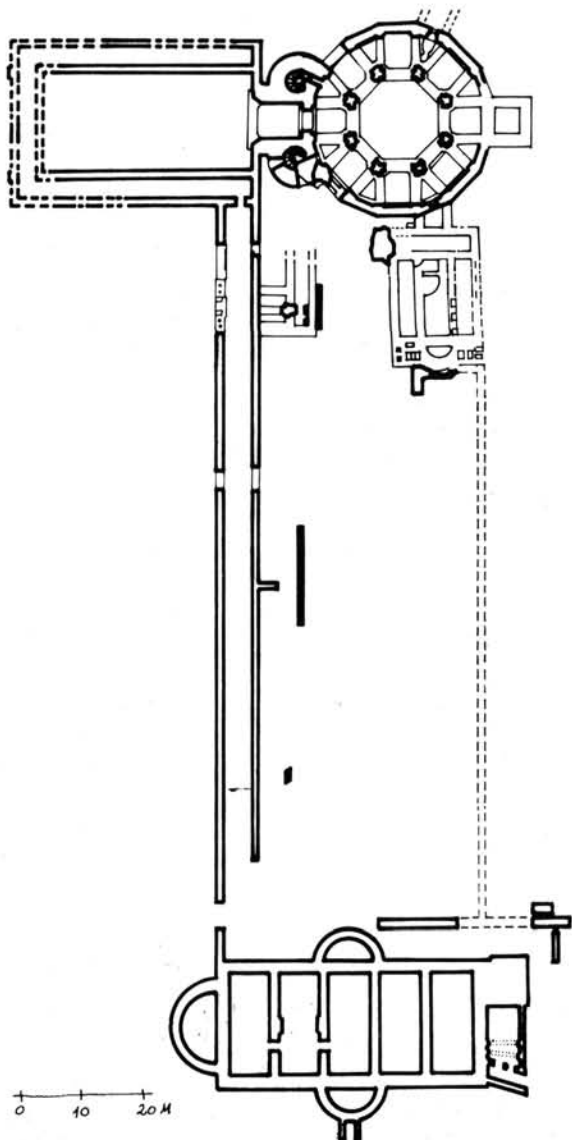

3. ábra. Jeruzsálem. Szent Sír-templom
Abb. 3. Jerusalem. Die Heilige Grabkirche

templomok — hasonló funkciókkal — mintaképeül szolgáltak a bizánci császárság, valamint a szomszédos országok területén és a korai Európában szerveződő államok templomainak építéséhez. Hatásuk az említett és az azokhoz kapcsolható korai emlékek közvetítésével (Centelles, Constans mauzóleum, 353–358; Thesszaloniki, Hagios Georgius; Nagy Theodosius palotája; az egykori Galerius mauzóleuma; Bizáncban Mária Övének elpusztult temploma, a Hagia Soros; a Hagia Sophia északi, tizenkét fülkés körkápolnája, 532–537; Ravenna, Nagy Theodorik síremléke, 526 és a San Vitale, 526–547; a fréjus-i, marseille-i és a venasque-i keresztelőkápolnák, VII. század; az arméniai Arich, Sanahin, Zoravar, Zvartnotz, VII. század; a georgiai Ivari, Manglisi V–XI. század, Ninocminda, VI. sz. vége, Dzveli Svanta, VI–VII. század; Miletos, hatfülkés körkápolna; Aachen, palotakápolna stb.) kimutatható még a XIII. században is.⁷

4. Az aacheni palotakápolna és közvetlen hatása

A kívülről tizenhatszög, belülről nyolcszög alaprajzú, háromszintes aacheni palotakápolna nyugati homlokzata előtt hosszú, átriumszerű udvar vagy nyitott csarnok állt (4. ábra), amely így együtt az antik példákat idézi (Diokletianus és Nagy Theodosius palotája stb.). Az újabb kutatás az aacheni palotaegyüttes legfontosabb előképének — a birodalmi központ megvalósítása tekintetében — a konstantinápolyi Sacrum Palatinumot (565–578) tartja. Ennek az úgynevezett Arany Triclinuma (Chrysotriclinum) szolgált mintául a kápolna építésénél, melynek mestere a metzi Odo volt (798–805). Dercsényi Dezső annak a véleményének adott hangot egyik munkájában, hogy a palotakápolna szorosan kapcsolódik a San Vitale alaprajzi rendszeréhez és leegyszerűsített formában ugyan, de a felépítményt is átvette Odo mester. A San Vitalét az antik építészeti fejlődés végső állomásának tartják. Már korábban is felvetődött, hogy az aacheni palotakápolna eredetét messzebb, Keleten kell keresni. Mi úgy gondoljuk, hogy az elmondottak mellett a másik igen fontos előkép a jeruzsálemi Szent Sír-templom volt. Nemcsak a formai átvétel szempontjából tartjuk ezt lényegesnek, hanem elsősorban a császári sírnak az építészeti jelképi eszközeivel történt magába foglalása miatt. Galerius, Diokletianus palotáinak császári mauzóleumai nyomán Jézusnak, a világ urának sír-templomát választotta Nagy Károly saját sírhelyének mintájául. Erre a gondolati kapcsolatra utal az a történeti adat is, amely szerint Jeruzsálem város ünnepi zászlaját és a Szent Sír-templom kulcsait Nagy Károly 800. december 23-án, császárrá koronázásának előestéjén megkapta. 808-ban pedig összeírást készíttetett a jeruzsálemi pátriarchátusban lévő egyházi épületekről és a hozzájuk tartozó személyekről. Ez az összeírás tartalmazza azt az összeget is, amelyet a császárnak évente a Szentföldre kellene küldenie. 810-ben egy törvényben ad utasítást annak a pénzösszegnek az összeállítására, amelyet az Úr

4. ábra. Aachen: Nagy Károly palotakápolnája
Abb. 4. Aachen. Palastkapella von Károly Nagy

ottani templomának a restaurálására fognak Jeruzsálembe elküldeni.⁸

813-ban a palotakápolnában koronázták meg Jámbor Lajost, és egy évvel később ugyanitt temették el Nagy Károlyt is. Ettől fogva pedig, egészen 1531-ig, itt koronázták meg az összes német-római császárt. Az aacheni palotaegyüttes a karoling állam és az egyház, ugyanakkor Nagy Károly és az őt követő mindenkorai német-római császárok személyes hatalmának jelképe is lett. Ennek a jelképnek nemcsak a formáját, hanem az abban kifejezést nyert birodalmi eszmét sok esetben igyekeztek utánozni, de nem mindenhol és nem mindig ugyanilyen formában, hanem sokszor szétválasztva az összesített gondolatokat és funkciót. Szent István király például Székesfehérvárott hosszahajós bazilikát építtetett temetkezéshelyül, amely a középkoron át nemcsak koronázó, de temetkezéshelye is lett a magyar kirá-

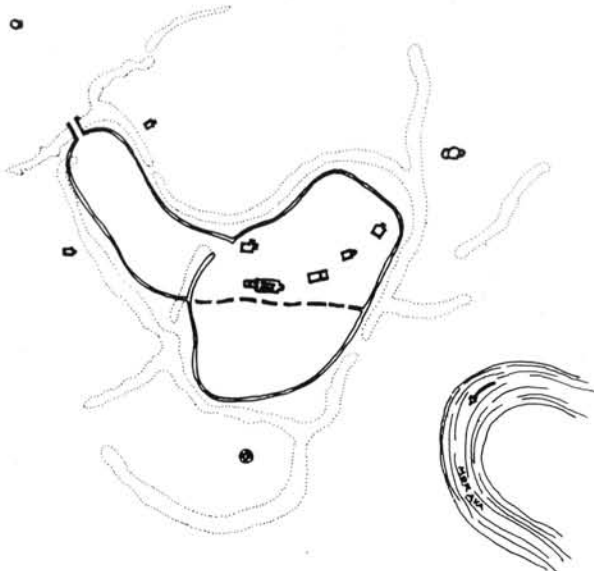
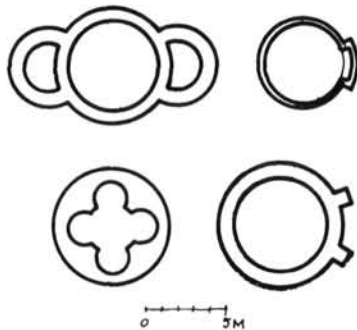
lyoknak. Megállapítható, hogy Aachen körül mintegy 200 kilométeres körzetben, vagy két évszázadon keresztül egyértelműen hatott a Nagy Károly-féle palotakápolna az ott, ezen időszak alatt épült körtemplomok, kápolnák esetében. Kör alaprajzú a fuldai dóm Szent Mihályról elnevezett temetőkápolnája, amelyet 822-ben szenteltek fel. A nyolc oszlop által tartott kupola alatt középen a Szent Sir, alatta kripta nyert kialakítást. Ugyancsak az aacheni kápolnához lehetett hasonló az a kápolna is, amelyet Jámbor Lajos építtetett Thorville-ben 830–840 között. 805-ben III. Donátus zárai püspök meglátogatta Nagy Károlyt Aachenben. Feltehetően ez a látogatás, illetve az ekkor szerzett tapasztalatai inspirálták a hazatérése után a Szent Donátus tiszteletére emelt templom centrális alaprajzú megoldására. A 806-ban felszentelt Germigny des Prés-i négyzetes alaprajzú templom három oldalához egy-egy patkó alakú, a negyedik oldalhoz három patkó alakú apszis kapcsolódik. Építtetője a görög Theodulf orleansi püspök minden valószínűség szerint az örmény építészetből vette a példát.⁹

843-ban a frank birodalom három részre szakadt. E részeken nem azonos mértékben hatott Aachen példája. Kopasz Károly compigne-i Mária temploma (870–877) Aachent követi. Brüggeben a Szent Donatus-templom (IX. század) és Löwenben a Szent Péter-templom uralkodók részére épültek (palota vagy temetkezéshely?), Liege-ben Szent János evangélista templomát Notger érsek építtette 972–1008-ban, saját temetkezéshelyéül. Müizenben a Szent Lambertus-templomot ugyancsak ő építtette. Hasonlóképpen érseki és püspöki kápolnaként épült a mettlechi Mária- és a grongingeni Szent Walpurga-, valamint Wimpfen in Thalban a Szent Péter-templom, amelyet a worms-i Hildebold érsek építtetett 979–998 között. Ezek a templomok, kápolnák csaknem minden esetben palotához kapcsolódtak, s így Aachen hatása egyértelműnek tekinthető. A példákat — térben és időben — tovább sorolhatnánk, de a hazai anyag vizsgálata szempontjából a leírtak elégségesnek tűnnek Aachen közvetlen hatása szempontjából. A Nagy Károly halálát követő évszázad zavaros eseményei után az Ottók szerveztek ismét erős birodalmat. I. Ottót és fiát Aachenben koronázták meg, majd III. Ottó 1000-ben — pünkösdkor felkereste Nagy Károly sírját és felnyitatta. Aachen szerepe ismét megnövekedett. A Közép-Európában ez időben alakuló, a kereszténységet felvevő államok előtt Bizánc és Róma mellett példaként lebegett az Ottók birodalma is. E központok nem egyformán hatottak azonban minden „fiatal” keresztény népre, s ez a körtemplomok elterjedésére is vonatkozik.¹⁰

5. Morva fejedelemség és Csehország

A Közép-Európában újonnan — IX–X. század — szerveződő és a kereszténységet felvevő országok az Ottók birodalmát tekintették követendő példának az állam és egyház szervezésében egyaránt. Uralkodóik központjaikban centrá-

lis palotakápolnáikkal — ha kisebb méretben és egyszerűbb formában is — egyes kutatók legutóbbi felfogása szerint a nyugati példaképeket követték. A típus magyarországi eredete szempontjából szükségesnek tartjuk e kérdés pontosabb megvizsgálását a hazánkkal szomszédos területeken: A morva fejedelemség területén a IX. századtól kezdődően számolhatunk kör- és centrális templomok, kápolnák megjelenésével. Ezek legnagyobb számban Mikulcicéből ismertek, ahol három ilyen kápolnát tártak fel. Egy további morva rotundát Staré Mestóból ismerünk. A vizsgálat szempontjából elsősorban Mikulcice fontos számunkra. Előjáróban elmondhatjuk, hogy a három körtemplom formailag nem egységes (a 6. számú körtemplom két félköríves „szentélyű”, a 7. számú körtemplom kissé kiugró, „íves záródású” szentélyfülkés, a 9. számú pedig kívül kör, belül négyfülkés, „kereszt alakú” épület) és egyik sem állt a vár, a központi település területén, hanem az azt határoló, vízrajzilag is jól el-

5. ábra. Morva keresztelőkápolnák: 1—3. Mikulcice, 4. Staré Mesto és Mikulcice: helyszínrajz a feltárás nyomán

Abb. 5. Taufkapellen in Mähren: 1—3. Mikulcice, 4. Staré Mesto und Mikulcice: Ortsbeschreibung nach der Freilegung

különülő, valószínűleg valamivel később benépesült területeken — „külvárosokban” — épült (5. ábra). A „város” központjában állt a körtemplomokhoz képest nagyméretű, háromhajós, háromrészes (előcsarnok, karzat, félköríves szentély) templom. Ez valószínűleg a térítő keresztelőtemploma (bazilika) volt, amelynek nyugati része az előcsarnok felett helyezkedhetett el a lakórész (palota), közvetlen átjárással a karzatra. A bazilika közelében tárták fel a fejedelem palotáját. Ezeket a központi épületeket I. Mojmir (kb. 818—848) vagy Rasztiszlav (849—870) építtette az ott talált leletek és a történeti adatok tanúsága szerint. Ez az időszak megelőzi, részben pedig fedi Cirill és Metód itteni missziós tevékenységének idejét.

Ezeket a központi épületektől északnyugatra egy egyenes záródású, „sekrestyés”, északkeletre két másik, egy félkörös szentélyű, és valamivel távolabb egy egyenes szentélyzáródású kisebb templom maradványait tárták fel. Ezek közül a palota közelében feltárt kisméretű, félköríves szentélyzáródású templommaradvánnyal kapcsolatban a kutatók felvetették a „mausoleum” lehetőségét. Építésének korát a IX. századra (valószínűleg a 2. felére) tették.¹¹

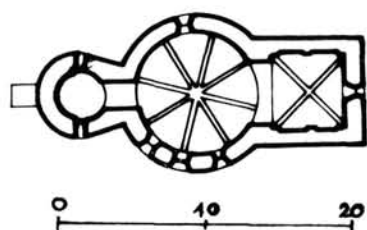
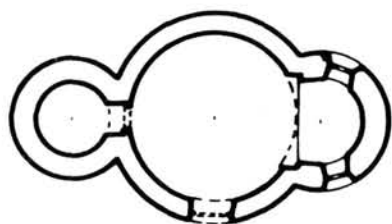
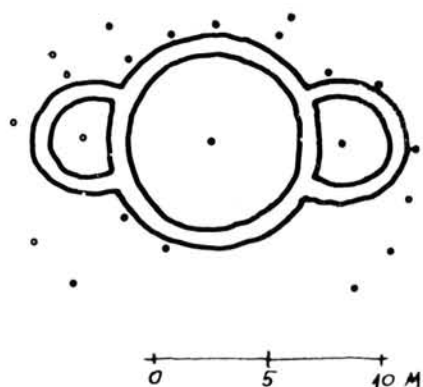
Amint a fentiekből világosan kitűnik, Mikulcice esetében a korai időszakban szó sem lehet — formai átvétel tekintetében — Aachenről vagy köréről. Itt inkább az Ottók hatalmi központjának, Passaunak vagy Quedlinburgnak hatásáról beszélhetünk a templomok vonatkozásában. A valamivel később, a fejlődő város külső területein, részein feltárt három körtemplom egy másik hatás eredményének tekinthető.

Az ásatók és a történészek által talán topográfiai helyzete miatt Kosteliskónak nevezett, a központhoz délről közvetlenül kapcsolódó területen álló 9. számú, kívül kör-, belül négyfülkés, „kereszt alakú” kis templomot vegyük először sorra. Ennek a templomnak, kápolnának külső átmérője 9 m, a fülkék belső hossz- és szélességi mérete 6,5 m. Nem sok ember fért el a templomban. Így elfogadható az a nézet, hogy eredetileg keresztelőkápolnának épült. Közepén egy kutat tártak fel. Építésének idejét a IX. századra határozták meg.¹²

A másik körtemplom a „várostól” valamivel távolabb, északnyugatra állt egykor. A 6 m külső átmérőjű (?) tört kőből épített hajóhoz keletről egy ívesen záródó szentély (fülke) kapcsolódik. Feltehetően ez is keresztelőkápolna volt, mint a 9. számú, s azzal megközelítőleg azonos időben, a IX. század 2. felében épülhetett. Ez a két körtemplom tulajdonképpen éppen olyan „ecclesia baptismalis” volt, mint a nagy, háromhajós „püspöki templom”, azonban annál később, másik fejedelem és máshonnan jött (Bizáncból) térítő építtették.

A harmadik körtemplom, a 6. számú rotunda a városban egykor álló püspöki egyház, a palota és a 4—5. számú templomok ívesen hajló vonalába esik, de a zárt szerkezetű, folyó által határolt városon kívül, a folyó „V” alakú elágazásának túlsó partján. Valószínűleg fontos átkelőhely lehetett itt, amelyen át északkeleti irányba vezetett az út. A leírt helynek stratégiai jelentősége is

volt, amely hatással lehetett a templom pozíciójának kiválasztására. Ezzel hozható talán kapcsolatba ennek a tört kőből épült templomnak az az alaprajzi jellegzetessége, hogy a 8 m átmérőjű központi teréhez, amely a két előzőnél lényegesen tágasabb, keletről és nyugat felől egy-egy patkóívíű apszis csatlakozott. A templom körül feltárt, fallal kerített temető jelentős számú gazdag sírja, valamint néhány, a torony elhelyezkedése szempontjából hasonlóan mondható templom (Egilsay, Rip-hegy, Kisanána, Szzelno, Zarnow stb.) nyomán arra gondolhatunk, hogy a nyugati „apszis” egykor toronyként kapcsolódott a hajóhoz, amelyből az átkelőhelyet és az útvonalat ellenőrizhették, illetve szükség esetén védhették is (6. ábra). E templomot a fejedelem fegyveres kíséretéhez tartozó, abban magasabb tisztséget betöltő „nemzetségfő” építtethette maga és kísérete számára, talán eredeti funkciójaként ugyancsak „ecclesia baptismalis” gyanánt.

6. ábra. Tornyos körtemplomok: 1. Mikulcice, 2. Rip-hegy, 3. Szzelno

Abb. 6. Rundkirchen mit Turm: 1. Mikulcice, 2. Rip-Berg, 3. Szzelno

Staré Mesto „váranak” közelében került elő a negyedik morva körtemplom. Belső átmérője 7,5 m, tört kőből épült és a keleti oldalához csatlakozó két „támpillérszerű” falmaradvány arra enged következtetni, hogy patkóíves szentélye lehetett. Ez utóbbi maradvány helyzete — a „váron, ill. városon” kívül — és méretei alapján a mikulcicei 6. számú templommal vethető össze leginkább. Staré Mestot ugyancsak fontos, esetleg morva fejedelmi központnak tartják, amelyre azonban inkább a mezőgazdasági termelés volt jellemző. A körtemplom eredeti rendeltetése ma még egyelőre tisztázatlan. Ezt a templomot is a fejedelmi udvarhoz kapcsolják. Ezzel a véleménynel szemben mi úgy véljük, hogy a mikulcicei példák egyértelműen bizonyítják ennek a körtemplomnak a kapcsolatát is a település bővülésével és a térítőtevékenységgel. Ily módon ez az emlék is „ecclesia baptismalis” lehetett. E felvetést pedig itt is erősíteni látszanak a „várbán” feltárt hosszahajós, félköríves szentélyű templomok, amelyeket korban a mikulcicei háromhajós püspöki egyházzal hasonlíthatunk össze. Hipotézisünket tovább támogatja, hogy a közelmúltban Brünnben, a „történelmi városmagtól” jelentősen távolabb tártak föl egy rotundát. Úgy tűnik ezek alapján, hogy e korban a központi helyen történt templomépítést a — „váron” kívül — követte egy másik, körtemplomépítés, amely egy más eredetű térítőtevékenység létrejöttére enged következtetni.

A morva fejedelemség történetével foglalkozó kutatók úgy gondolják, hogy az idézett emlékek a IX. század folyamán épültek. A század elején I. Mojmir (kb. 818—848) uralkodása alatt alakult ki a morva fejedelemség, ahol a kereszténység terjesztése is megkezdődött. Először bajorországi térítők érkeztek, és a fejedelemség egyházi szempontból a salzburgi érsekség, illetőleg a passauai püspökség fennhatósága alá került. E térítés idején ír és skót szerzetesek is tevékenykedtek a morvák között. Salzburg és Passau hatásának tulajdoníthatjuk a legkorábbi morva templomok, elsősorban is a háromhajós, félköríves szentélyű mikulcicei bazilika és az ahhoz hasonló alaprajzú kisebb morvaországi templomok keletkezését. Elfogadhatjuk Cibulka professzor véleményét is, mely szerint az egyenes szentélyzáródású morva templomok az ír—skót térítés hatására épültek.¹³

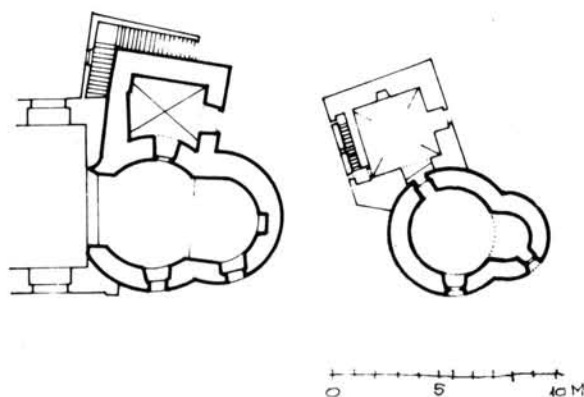
Már Mojmir érezhette a fenti kapcsolattal járó függőséget. Utóda, Raszisztzlav (849—870) e függőség felszámolására III. Mihály bizánci császárhoz fordult (855—866) segítségért és tőle is térítőt kért. A császár és Photius pátriárka 862-ben Cirillt és Metódot, a két testvérszerzetet küldte a morvákhoz. A fivérek már a következő esztendőben megkezdtek hittérítő tevékenységüket. Ennek hatékonysága érdekében a liturgiában is szláv nyelvet használtak, amit II. Hadrián pápa — a salzburgi érsek és a passauai püspök tiltakozása ellenére — 868-ban engedélyezett is a testvéreknek. Ezt az eseményt és időszakot tartjuk a morva körtemplomok — elsősorban keresztelőkápolnák — eredetének és építési idejének. A szláv nyelv használata mellett a már álló, bajor (német) eredetű, ihletettségtől eltérő formájú — Bizáncban, Rómában és Palesztinában

már korábban kialakult és a IV. századtól kezdődően keresztelőkápolnaként szolgáló — körtemplomformát választották. Cirill halála után Metód, mint Sirmium püspöke visszatért a morvákhoz, folytatni az eredményes térítést. Rasztisláv unokaöccse Svatopluk, aki a fejedelmi trónon követte, már nem segítette munkájában Metódot, akinek pedig VIII. János pápa újólag engedélyezte a szláv nyelvű liturgiát. 885-ben meghalt Metód is, és ezzel egyszeriben vége szakadt a szláv nyelvű, bizánci jellegű hittérítésnek. A morvaországi IX—X. századi építőtevékenység vizsgálatakor nyomatékos figyelmet kell szentelnünk annak a körülménynek, hogy az államalakulat egy jelentős területe a későbbiekben a magyar állam részévé vált. Látni fogjuk majd — Pozsony, Nyitra, Dévény, Ducó esetében —, hogy az építészeti hagyaték jelentős mértékben alakítja a korai magyar központok szakrális emlékeinek formáját is.

A csehszlovákiai kutatók is Cirill és Metód működésének idejére teszik a morva körtemplomok építésének idejét. Ezeknek az emlékeknek előképeit azonban Dalmáciában és Észak-Itáliában Ravenna felé keresik. A legutóbbi magyar feldolgozások megkérdőjelezik a fenti állítást és erőteljesen vetik fel a Nyugat-Európa-hoz való igazodás lehetőségét. Mi úgy véljük, hogy a magyarázat a fentiek alapján egyértelmű. A morvaországi központok nem az aacheni formát és „gondolatot” vették át és fejlesztették tovább, hanem annak sokkal inkább „ottói” változatát. A morva rotundák „városos”, központtól kívül épültek, más időben. Ez az időszak pedig kétségkívül egybeesik Cirill és Metód térítőtevékenységével. Bizáncban és a birodalom területein mindenütt kedvelt volt a kör-, illetve centrális alaprajzú keresztelőkápolna. Ily módon ezt a levezetést fogadjuk el a morva körtemplomok eredetének kérdésében is.¹⁴

A csehországi körtemplomok eredetét a legújabb ottani kutatások eredményeként Morvaországból vezetik le. Borivoj cseh fejedelem Morvaországban nyerte el a keresztiséget, és arra Metód készítette fel. Metód püspök a fiatal fejedelem mellé adta Kaich nevű papját, akit Borivoj Levy Hradec várában telepített le, ahol azután az úgynevezett Keresztény Legenda szerint templomot építtetett Szent Kelemen vértanú tiszteletére. A várból egy kőből épült körtemplom alapfalait tárták föl, amelyet a Borivoj által építtetett Szent Kelemen egyházzal azonosítottak. A rotunda puha homokkőből faragott kisméretű kvaderekből épült.

Budec várában, amely egyidős Lévy Hradecce, egy tört kőből rakott körtemplom hajóját tárták fel, a szentély maradványaival, amely patkó alakú lehetett, a Staré Mestó-ihoz hasonlóan. A hajó északnyugati részéhez később tornyot emeltek. Ez utóbbi — bár formája más — a funkció szempontjából a mikulcicei 6. számú templommal mutat hasonlóságot. A budeci leletet a kutatók a Szent Péter-templommal azonosították. Építési módja és méretei alapján a patkóíves szentélyű morva rotundák csoportjába sorolják e maradványt, amelyet maga Borivoj, vagy esetleg utódja, I. Spitignev építtetett. (Lakótorony-jellegű

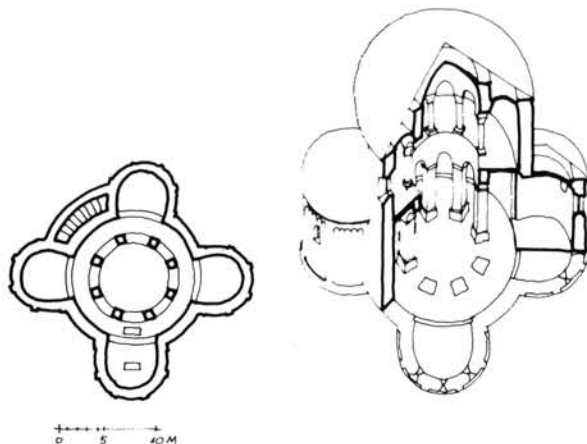

7. ábra. Cseh körtemplomok „lakótoronnyal”
Abb. 7. Tschechische Rundkirchen mit „Wohnturm”.

épületet találunk egy prágai és a tyneci körtemplom északi oldalánál (7. ábra).

A további cseh körtemplomok is fejedelmi, uralkodói központokban épültek — ebben különböznek elsősorban a morvaországiaktól — és azokat nagyjából a Premislida-ház magánkápolnáinak tartják (Stara Plzen: Szent Péter-, Znaim: Mária-, Lysa: Szent Dezső-, Prága: a vysehradi Szent Márton-, Szent Kereszt-, Szent Longinus- és Szent Pankrác-rotundák.) Amíg a morva emlékek mindegyikét tört kőből emelték, addig a csehországiak közül több körtemplomot szépen faragott kvaderekből falaztak.¹⁵

Az említett várakban álló, gondos munkával épített korai cseh körtemplomok részben a fejedelmi reprezentációt, részben a hit terjesztését szolgálták, a két lényegi funkciót egyesítve magukban. Leginkább azonban a prágai vár — a Hradzsín — valamikori első egyháza, a nagyméretű, négykaréjos Szent Vid-rotunda bizonyítja ezt (8. ábra). A templomot Vencel (921—929) emeltette a szlávok körében népszerű vértanú szent tiszteletére. Szele előtt az antik példák és a bizánci, aacheni birodalmi központ gondolata lebeghetett, azok építészeti megnyilvánulásával egyetemben. Közlebbi előképekként álltak már

8. ábra. Prága. Szent Vid-templom (püspöki keresztelőkápolna)
Abb. 8. Prag. Kirche des Heiligen Vid (bischöfliche Taufkirche)

ekkor a morvaországi kerek templomok is. A kétszintes épület a prágai püspök keresztelőkápolnája — ecclesia baptismalis — és egyben, a karzata révén, a püspök és a fejedelem kiemelt, reprezentatív istentiszteleti helye is volt. Kevésbé később a nyugati karéjban nyertek elhelyezést Szent Adalbert vértanú püspök maradványai, a déli karéjban pedig az építető, a később szintén szentté avatott Vencel sírhelyét alakították ki.¹⁶

Szükségesnek tartjuk megemlékezni egy későbbi, félköríves szentéllyel záródó, nyugati homlokzata előtt pedig egy kör alaprajzú toronnyal megerősített rotundáról, amely Prágától 100 km-re északra, a Rip-hegy tetején áll. A mikulcicei 6. sz. templommal, a spanyolországi Torres del Rió-i, valamint néhány magyarországi emlékek rokonságot mutató épületet 1126-ban emel-

tette Szent György lovag tiszteletére II. Vencel a chlumeci győztes csata emlékére. A cseh centrális templomoknak későbbi emlékei közé tartoznak a százavai nagykaréjos (9. ábra) és a prágai Keresztelő Szent János-rotundák.¹⁷

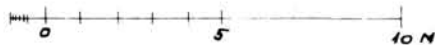
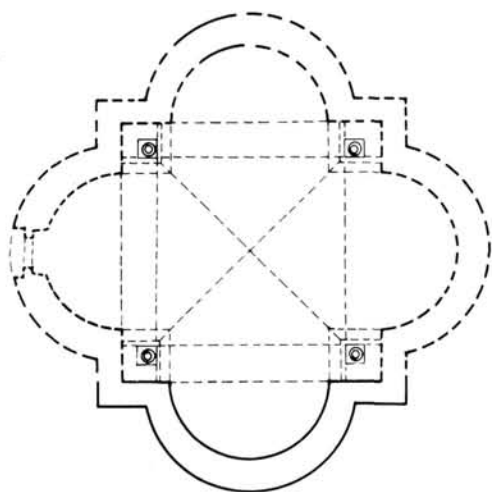
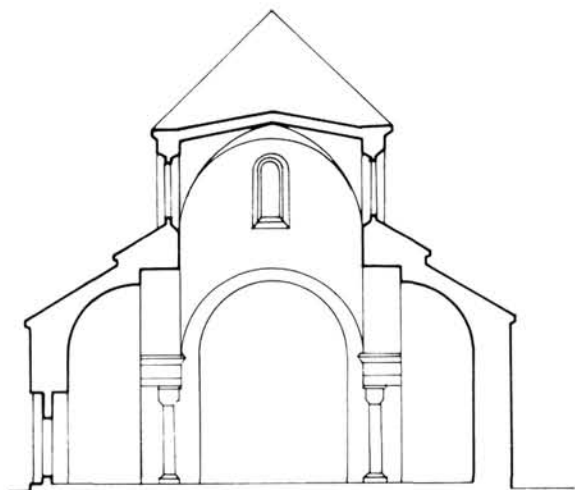
Ez az időszak már egybeesik a magyaroknak a Kárpát-mecencében való megjelenésével, a honfoglalásunkat követő évtizedekkel, de az alakulóban levő lengyel állam korai korszakával is. Ezért fontos számunkra e kor minél szélesebb körű vizsgálata.

6. Lengyelország centrális és körtemplomai

A lengyelek keresztény hitre való térítésének hivatalos kezdete 966. Az akkor megkeresztelkedett I. Mieszko fejedelem (?—992) a cseh Dubravka (Dabrowka) hercegnőt vette feleségül. Ez a kapcsolat, a szomszédság és a hasonló történeti helyzet — újonnan szerveződő keresztény állam — kétségtelenné teszi a szoros kapcsolatot az állam és az egyház intézményeinek kialakításában. A legkorábbi — ma ismert — lengyel építészeti emlékek (kör- és centrális) csaknem kivétel nélkül fejedelmi magánegyházak, egyben az első keresztelőkápolnák (ecclesia baptismalis) voltak, amelyekhez — szemben a csehországiakkal — közvetlenül palota csatlakozott (Giecz, Krakkó, Lednica, Plock, Przemysl, Wislica). A példaként említett három utóbbi helyen a palotakápolnán kívül még egy-egy másik körtemplomot is feltártak a városban, a püspöki székesegyházon belül (Przemysl), vagy annak közelében. Ezek megkönnyítik vizsgálatunkat az eredeti funkció meghatározásánál. Azt sem hallgathatjuk el, hogy a quedlinburgi találkozó I. Ottó udvarában, várában (973) jelentős dátum a cseh, lengyel és magyar történelemben, a kereszténység terjedése és terjesztése szempontjából. Az ezekben az országokban épült első templomok, így a centrális és körtemplomok eredetkérdésének, fejlődésének és elterjedésének szempontjából fontos első sorban számunkra ez az esemény, amely a térítés „hivatalos” kezdetét jelenti Lengyelországban és Magyarországon is (10. ábra).

Az akkor még nem egységes lengyel nép törzsei elszórtan éltek. Közülük a polanok bizonyultak a legerősebbnek — innen vették nevüket is —, akik a VIII—X. század folyamán egy nemzeté kovácsolták a lengyeleket. Ez a folyamat I. Mieszko fejedelem korában (kb. 960—992) zajlott, hasonlóképpen, mint nálunk, Géza fejedelem idejében. Egyes kutatók feltevése szerint azonban már egy századdal korábban, Cirill és Metód térítői elérték a Visztulánál élő törzseket. Így azzal is számolhatunk, hogy Kis-Lengyelországban a vislánok között eredményesen működtek a térítők és e területen már templomok és épültek. Ebben az időben ez a terület a Nagy-Morva birodalomhoz, később Csehországhoz tartozott egy ideig. Éppen ezért, a lengyel körtemplomok áttekintését az e területen ismertekkel kezdjük el.¹⁸

A lengyel törzs nevét is őrző Wislicában a főter közelében, a múzeummal szemben levő területen, két palotából és két körtemplomból álló épüleategyüttes maradványait tárták fel egy föld-

9. ábra. Szazava. Centrális kápolna maradványai és rekonstrukciós rajza

Abb. 9. Szazava. Reste einer Zentralkapelle und Rekonstruktionszeichnung

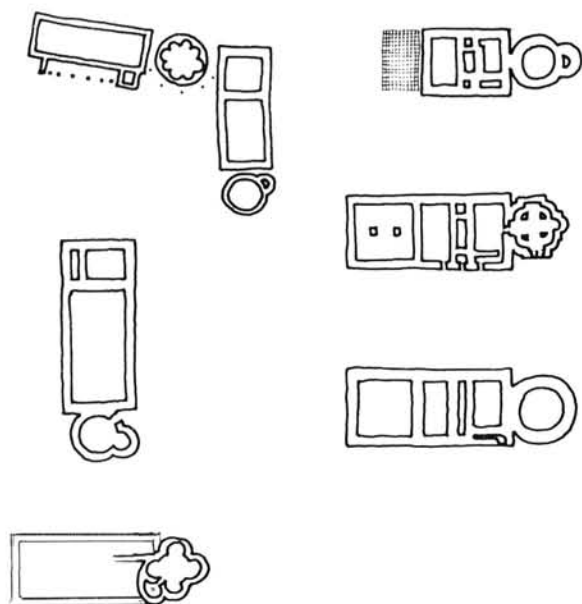
10. ábra. Keresztelőegyházak és palotakápolnák Lengyelországban
 Abb. 10. Taufkirchen und Palastkirchen in Polen

várban (11. ábra). (Ferde szájú Boleszláv fejedelem itt adott menedéket Boricsnak, a magyar trónkövetelő hercegnek. 1135-ben II. Béla király magyar és ruszin seregei elfoglalták és felgyújtották a várost.) A két, egymásra megközelítőleg merőleges hossz tengelyű palota végében — illetve a kettő között — álltak egykor a körtemplomok. Az épületmaradványok helyzetéből és formájából egyértelműen kitűnik, hogy azok nem egyidőben épültek. Vegyük először szemügyre azt a minden bizonnyal korábban épült palotaegyüttest, amelyhez a keletelt, félköríves szentélyű körtemplom tartozott. A körtemplom északi oldala mellé épült — de nem azzal együtt, hanem feltehetően valamivel később — a kétszató palota, amelynek hossz tengelye az északi második helyiségénél kissé megtörik. (Lehetséges, hogy ez az épületrész is később épült, talán toronyként csatlakozva a már meglévőhöz. Ameny-

nyben a fentiek igaznak bizonyulnak, a körtemplom akár Metód idejében is felépülhetett már, s ebben az ecclesia baptismalisban keresztelték először a wislánokat. A keresztelőkápolna északi oldala mellett feltárt épületmaradvány előbb talán a téri tőké volt, amelybe azok távoztával beköltözött a törzs vezetője, „hercege”.)

A X. század közepe táján — amikor I. Mieszko fejedelem már egyesítette a törzseket — bővítették és alakíthatták palotakápolnává ezt az épületegyüttest, valószínűleg a földvár építésével együtt.

A második palota az első északi végének vonalába épült, de attól távolabb. Köztük állt a kívül kör alakú, belül nyolckaréjos, a korábbival megközelítőleg azonos méretű, körüljárható kápolna. E második palota fala vékonyabb az első falánál, földszintes, esetleg egyemeletes lehetett. Déli homlokzata előtt — a várudvar felé — oszlopos

11. ábra. Palotakápolnák Lengyelországban: 1. Wislica, 2. Przemysl, 3. Krakkó, 4. Plock 5. Lednica, 6. Giecz.
Abb. 11. Palatskapellen in Polen: 1. Wislica, 2. Przemysl, 3. Krakau, 4. Plock, 5. Lednica, 6. Giecz.

folyosója, esetleg tornáca volt az emeleten, amelyek a téglalap alakú épület délkeleti sarka előtti, négyzetes kis építményhez kapcsolódtak („lépcsőépítmény”). Ettől a kis építménytől íves vonalban öt oszlop indult a korábbi palota északnyugati sarka irányába, a körtemplom déli oldala előtt mintegy folyosót, tornácot alkotva. Ez az épületrész biztosította a két palotarész közötti közvetlen összeköttetést és a lakóépületnek a belső karéjos kápolnával való szerves kapcsolását. E második palotaegyüttes építésének idejét a hazai és nyugat-európai rokon emlékek alapján a XII–XIII. század fordulójára, vagy a XIII. század első felére tehetjük (Gerény, Karcsa, Kiszombor, Kolozsmonostor — kívülről kör alaprajzú, belülről hatkaréjos rotundák).

A palotaegyüttes pusztulására minden valószínűség szerint 1241-ben, a tatárok támadásakor kerülhetett sor.

Hasonló kezdettel számolhatunk Przemyslben is, a várban feltárt palotakápolna esetében. Ez a félköríves szentéllyel záródó körtemplom is valamivel korábban épülhetett, feltehetően keresztelőkápolnaként. Talán erre utal a hajó déli részében, belül feltárt padka, valamint az északi oldalához — ahol eredetileg nemigen lehetett a kápolna bejárata — „szervetlenül” kapcsolódó, téglalap alakú palota. Ez a palota háromosztatú volt, és az északnyugati traktusában feltárt folyosó az emeletre vezető lépcsőre utal. A palotának a kápolnához történt északi irányú kapcsolódása, közel azonos mérete az első wyslicai együttesel való szoros kapcsolatra utal. Valószínű, hogy ez az együttes — a várral együtt — már állt Vladimir kijevi herceg 981. évi támadása idején. Az ezt követő évtizedekben kerülhetett sor a székesegyház szentélyében feltárt körtemplom, a Szent Miklós-kápolna felépítésére, a várban már

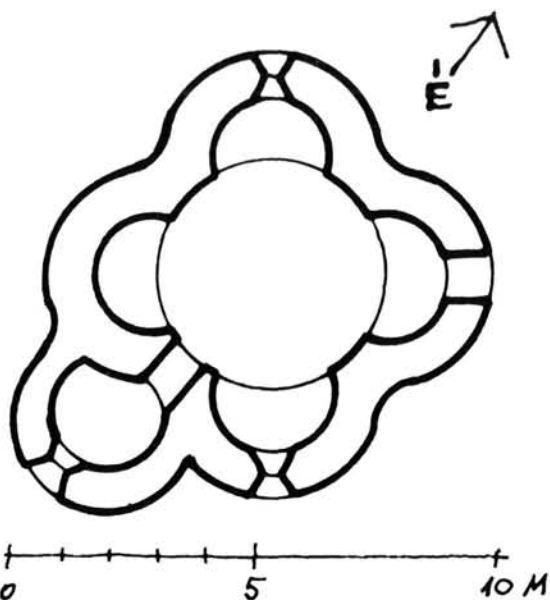
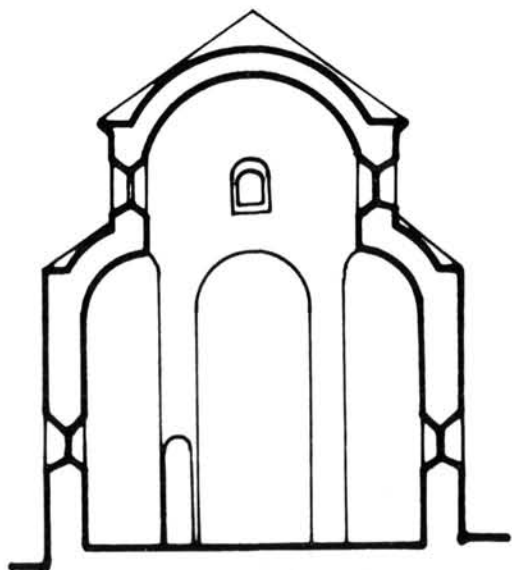
álló mintájára. A patkóíves szentélyű, kb. 9,5 m-es hajóátmérőjű körtemplomnak a székesegyházban elfoglalt helye és méretei alapján kimondható, hogy ez is egy ecclesia baptismalis volt, amely a későbbiekben — ha csak ideiglenesen is — betöltötte a püspöki székesegyház szerepét. Építésének idejét kutatói a X. század végére teszik, amikor hamarosan megalapították a przemysli püspökséget. Hasonló helyzettel találkozunk a későbbiekben Plocknál is.¹⁹

Kis-Lengyelország legjelentősebb települése a korai időktől fogva Krakkó volt. A VII. században már a vislánok törzsi székhelye. 960–965-ben Ibrahim ben Jakub cordobai kereskedő azt írja, hogy Prága és Krakkó között három hét alatt tették meg az utat. Ez az adat arra mutat, hogy a településen fontos kereskedelmi útvonal vezetett keresztül.

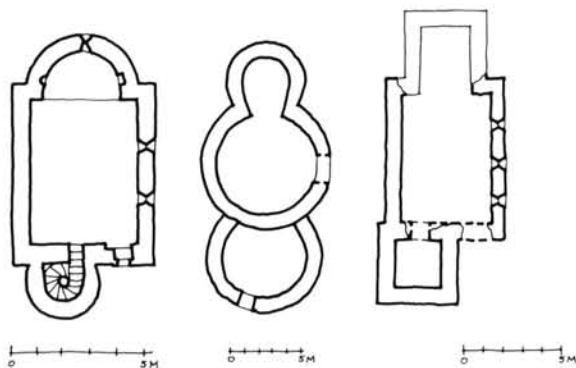
Krakkó a X. században egy ideig a cseh államhoz tartozott. Ennek a körülménynek és a korábban említett przemysli és wyslicai történeti adatoknak az alapján természetesnek tűnik, hogy itt is püspökséget alapítottak 1000-ben. A lengyelországi kutatók szerint az első székesegyházat Merész Boleszláv, a püspökség alapítója építtette a XI. század elején, amikor egyúttal a Wawel magaslatát is megerősítette sáncokkal és palliszádokkal. Ez az első székesegyház hamarosan, már a század közepén elpusztult. Maradványait, még inkább formáját és jellemző méreteit sajnos nem ismerjük. Ismerünk azonban egy másik korai templomot, amelyik a Wawel Múzeum adminisztrációs épületének pincéjében — felépítményének jelentős részleteit is őrizve — látható a példamutatóan szellemes megoldású helyreállítás és konzerválás nyomán (12. ábra). Ez a centrális templom, kápolna négykaréjos és aránylag kicsiny méretű, kb. 8 m külső átmérőjű. Formája, nagysága és keletkezésének feltételezhető kora alapján (X. század 2. fele) legközelebbi párhuzama a prágai Szent Vid-kápolnában kereshető. A fent említett történeti adatok alapján ez tűnik a legkézenfekvőbbnek, még ha részletmegoldásaik nem is mindig azonosak. A négy karéjhoz például északkeletről előcsarnok vagy lépcsőépítmény csatlakozik, lizénák itt nem figyelhetők meg stb. A fentiek alapján az a véleményünk, hogy Kis-Lengyelország X. századi és XI. század eleji kör- és centrális kápolnái a csehországi és azon keresztül — időben — a morva előképek hatására épültek, végső soron Cirill és Metód hitterítő missziójának eredményeképpen, és korántsem Aachen vagy annak közvetlen környezete hatott rájuk döntően.²⁰

A másik fejlődési vonulatot Nagy-Lengyelország területén vehetjük szemügyre. Az első szempont, amire rögtön felfigyelhetünk, a centrális kápolnáknak viszonylag kis földrajzi területen való előfordulása. Ostrow Lednicki, Giecz palotakápolnái és a még fel nem tárt Gniezno, (melynek eredeti formáját egy román kori bronzkapu ábrázolása őrzi) feltehetően jelentős méretű, árka-dos, valószínűleg kétszintes, lanternás félköríves szentélyű ecclesia baptismalis, első püspöki temploma és talán a poznaui kápolna ezek közül a legkorábbiak (a X. és a XI. század fordulója körül keletkezettek). Az ezektől mindössze 100

km-re eső Strzelno egyenes szentélyzáródású, nyugati oldalánál körtoronnyal megerősített körtemploma a legutóbbi feltárásokat végző kutatók szerint a XII—XIII. század fordulóján épült. A torony emeleti szintjének kegyúri karzata oszloppal tagolt nyílás segítségével kapcsolódik a hajó és a szentély belső teréhez. Ez a templom azért fontos a számunkra, mert korai megoldásokat — nyugati torony: Mikulcice, Egilsay, Kiszána stb. — és nálunk a kései romanikában jelentkező vonásokat (egyenes szentélyzáródás) egyesít magában (13. ábra).

12. ábra. Krakkó: négykaréjos kápolna a Wawelben
Abb. 12. Krakau: vierschmittige Kapelle im Wawel

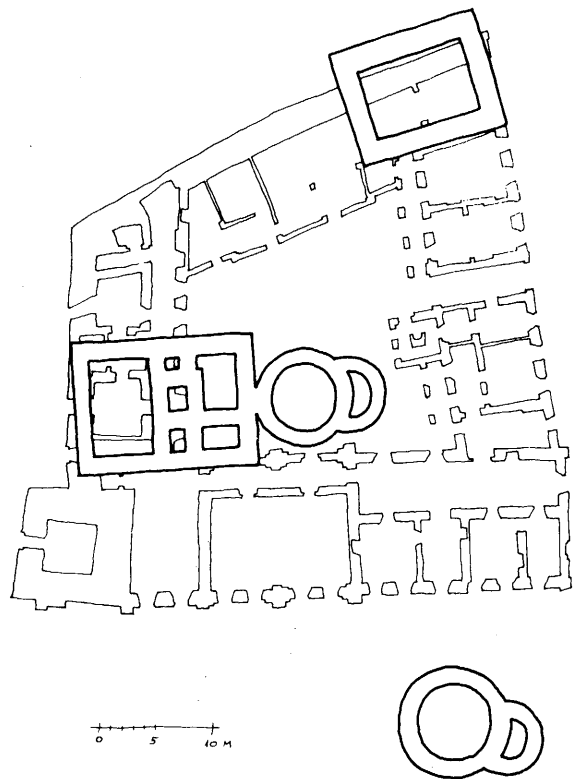
13. ábra. Toronyos templomok (erősített) a középkori Magyarország területén: 1. Apátkolos, 2. Kiszána, 3. Nagykeszi

Abb. 13. Turmkirchen (befestigte) im mittelalterlichen Ungarn: 1. Apátkolos, 2. Kiszána, 3. Nagykeszi

Ostrow Lednicki négykaréjos, négy belső pilléres, félköríves szentélyű körkápolnája kétségkívül egyidőben épült a nyugati oldala felől csatlakozó többszortatú és kétszintes palotával, és ez a jelenség ismétlődik a gieczi palotaegyüttes esetében is, ahol a kápolna viszont kör alaprajzú. Mind a kettőnél aránylag nagy méretű (kb. 11 x 11 m-es) csarnok figyelhető meg a palota nyugati végében, amely minden bizonnyal a fejedelmi reprezentáció céljait szolgálta. A két palotaegyüttes közvetlen kapcsolatai (közelsége, elrendezése, mérete) arra utalnak, hogy azokat talán azonos mester építhette, ugyanannak a fejedelemnek a részére — ez ebben az esetben I. Mieszko lehetett —, de nem egészen egy időben. A két építkezés között eltelt idő elégséges lehetett arra, hogy a kápolna formáján, méretein és részletmegoldásain az építető igényeinek megfelelően változtathassanak. Ennek nyomán feltételezzük, hogy Ostrow Lednicki palotaegyüttese épült valamivel korábban. A lényegesen kisebb belméretű centrális kápolna csakis a fedelem és szűkebb kísérete részére épült. A mintegy 10 m belső átmérőjű, vastag fala alapján karzatnak vélhető, tágasabb gieczi palotakápolnában már a közvetlen kíséreten kívül elférhettek a fejedelmi székhelyre érkező előkelő vendégek, követségek is, akiket I. Mieszko a lengyel törzsek egyesítésének érdekében székhelyére hívott. I. Mieszko ismert rokoni kapcsolatai a cseh fejedelmi családdal, a prágai várban álló négykaréjos Szent Vid-templom és a talán Szent Adalbert prágai püspökkel is megvolt kapcsolata, minden bizonnyal erős befolyással volt a lengyel palotakápolnák iménti példáinak létrehozásában. A palota és a kápolna azonban nem zárja ki más, esetleg nyugati hatás lehetőségét sem. Bár — mint kifejtettük már — a centrális templomok átvételénél mindenképpen megalapozottabbnak tartjuk a Cirill és Metód tevékenységével kezdődő vonalat, nem zárjuk ki teljesen Aachennek és körének áttételes hatását, csupán óvakodunk a befolyási lehetőség túlzott hangsúlyozásától. A lengyelországi palotakápolnák kapcsolatrendszerének árnyaltabb megismerésére akkor nyílna talán újabb lehetőség, ha sor kerülne a gnieznoi kör-

templom, az első Szent Adalbert tiszteletére felszentelt és a vértanú ereklyéit őrző első székesegyház maradványainak feldolgozására. Ebben a körtemplomban helyezték el 999-ben Szent Adalbert ereklyéit, s ide látogatott 1000-ban III. Ottó császár. Innen ment a császár Aachenbe, hogy felnyitassa Nagy Károly sírját és elhelyezze ott Szent Adalbert ereklyéit. Vitéz Boleszláv elkísérte a császárt Magdeburgig — esetleg Aachenig —, aki a krónikás adatok szerint felajánlotta neki Szent Adalbert karereklyéjéért Nagy Károly aranyból készült trónját. A gnieznoi székesegyházban koronázták királlyá 1025-ben Vitéz Boleszlávot.²¹

Még egy palotakápolnáról és egy mellette feltárt félköríves szentélyű körtemplomról emlékezünk meg, amely funkcionális szempontból elsőrendű jelentőségű (14. ábra). Plockban, a mazo-

14. ábra. Plock: palotakápolna, keresztlőkápolna, püspöki lakótorony

Abb. 14. Plock Palastkapelle. Taufkapelle, Bischofswohnturm

vok székhelyén, a Visztula fölé magasodó, meredek vonalú dombon a X. században I. Mieszko fejedelem várat építtetett. E vár területén áll ma a középkori püspöki székesegyház és annak nyugati homlokzatával szemben a volt püspöki palota, a mai történelmi múzeum. A múzeum udvarának délnyugati részén és a nyugati épületszárnyához csatlakozó része alatt egy többszortatú palota és egy keletről ahhoz csatlakozó félköríves szentélyű körtemplom maradványait tárták fel. A palota hossz tengelyéhez igazodó körtemplom egyértelműen ahhoz tartozott eredetileg is. Ké-

sőbb a palota szűknek bizonyulván, azt a kápolna rovására keleti irányba bővítették, majd az akkor kialakított kisebb, félköríves záródású palotakápolnát háromkaréjossá, „kereszt formájúra” változtatták.

A palotakápolnától délkeletre — mintegy 20 m-re —, a püspöki palota déli fala mellett kb. 6 m-re feltártak egy másik, hasonló alaprajzú, valamivel nagyobb, félköríves szentélyű körtemplomot, amelyhez a középkori székesegyház csak 10—15 m-re áll. E kapcsolatból az tűnik ki, hogy a két körtemplom közel egyidős lehet, mind a kettő korábbi a ma álló székesegyháznál. A palotakápolna funkciója egyértelmű. A másik, valamivel nagyobb körtemplom több ember számára épült, ecclesia baptismalis, keresztlő egyház lehetett. Ily módon a przemyslihez hasonló helyzettel állunk szemben, ahol ugyancsak körtemplom volt az első székesegyház elődje. Ha most már figyelembe vesszük, hogy a hat ismert, korai lengyelországi püspöki székesegyház elődje négy esetben kör-, illetve centrális kápolna volt (Gniezno, Krakkó, Plock, Przemysl), akkor a ma még ismeretlenek esetében is számolhatunk hasonló megoldásokkal. Ehhez a csoporthoz hozzávethetjük a csehországi és morva példákat (Brünn, Mikulcice, Znaim, Prága). Ennek a jelenségnek az alapján elmondhatjuk, hogy Cirill és Metód tevékenységétől kezdődően, korábbi bizánci, római kori emlékek, keresztlőkápolnák nyomán a cseh, morva és lengyel területeken az első téri püspöki, püspöki székhelyek legkorábbi keresztlő egyházai — ecclesia baptismalisai — kör vagy egyéb centrális alaprajzúak és szerkezetűek voltak. Ezeknek az épületeknek egy része a püspökségek megalapítása után is betöltötte egy ideig a „székesegyház” szerepét. Ez utóbbi megfigyelés a legkorábbi magyar emlékek szempontjából perdöntő jelentőségű. Együtt voltunk ugyanis a lengyelek és csehek képviselőivel 973-ban Quedlinburgban, ahol hozzájárultunk ahhoz, hogy a keresztény térítés hazánkban is megindulhasson. Rokoni kapcsolat alakult ki a lengyel fejedelmi házzal. Géza fejedelem testvére Mihály, elvette I. Mieszko testvérét, Adelhaeidet.²²

7. Dél-Európa (Bizánc, Bulgária, Dalmácia, Itália és Spanyolország) kör- és centrális templomai, kápolnái

Ennek a területnek általánosan ismert centrális és körtemplomairól és azok feltételezhető hatásáról már korábban megemlékeztünk. Dalmácia legjelentősebb körtemploma a zárai Szent Donatus-templom. III. Donatus püspök építtethette, aki 805-ben Nagy Károlynál járt vendégségben Aachenben. A püspök azonban járt Bizáncban és Ravennában is, és így ott is láthatott centrális épületeket, amelyek szintén hatást tehettek rá. Palotája északról kapcsolódott a templomhoz. A nagyszerű, 17 méteres belső átmérőjű, kör alaprajzú templomhoz kelet felől három patkóíves apszis csatlakozott. Felső, körüljárható karzatát hat erős pillér tartotta. A felső karzat eredetileg a püspöki palotához kapcsolódhatott, mint ahogy

ezt a prágai és a lengyel palotakápolnák esetében is feltételeztük. E jelentős emlék közvetlen, de a távolabbi területekre vonatkozó hatása sem mutatható ki egyelőre. A dalmát területről ismert kisebb centrális emlékek előképeit inkább a helyi antik előzményekben láthatjuk. A zárai székes-egyház (dóm) keresztelőkápolnája kívülről határozott, belülről lényegében hatkaréjos. A Szent Orsolya tiszteletére emelt kápolna is hatkaréjos volt Zarában, csakúgy, mint Spalatóban egy hasonló méretű Szentháromság- és Brnazi-ban egy nagyobb kápolna. Csemegi József szerint ezek a IX—XI. században épült dalmát centrális, karéjos kápolnák a tэрalkotási módot a Kelettől, tömegformálásukat pedig a nyugat-római építészet világtól örökölték.²³

Bulgária és a Balkán-félsziget területén a kései antik emlékekkel kezdhetjük a centrális templomok sorát. A Goljano-Balovó-i háromhajós bazilika délnyugati sarkánál egy háromkaréjos keresztelőkápolna kapcsolódik a hajó déli falához. Építésének idejét a VI. századra határozták meg. Mindenképpen említést érdemelnek az ivanjanei, klisekői és a botevói kisméretű, kereszt alaprajzú templomok, kápolnák. Ezekhez hasonló formájú és méretű emlékeket tulajdonképpen Konstantinápolytól — a magyar területeken át — Lengyelorszáig és Csehorszáig számos helyen találunk. Az itteniek építési kora azonban sokkal korábbra, az V. századra tehető. Összetettebb alaprajzot mutat a perusticai Vörös Templom. Belső része tulajdonképpen ennek is egy négykaréjos templom. Északi és déli áttört falait azonban a karéjokon kívül széles, kívülről zárt körülfaló kiséri. Nyugati áttört falú karéjához széles „hajó”, vagy előcsarnok kapcsolódik. A VI. században épült nagyméretű, kora bizánci templom előcsarnokához észak felől egy négyzetes keresztelőkápolna csatlakozik, amelynek keleti fala mellett szintén négykaréjos keresztelőmedence(?) áll. Konjuchban is állt egy nagyméretű körtemplom, amelyet ugyancsak a VI. században építettek. Ilyen előzmények, emlékek nyilván erősen hatottak az első bolgár birodalom építészetére.

A bolgár törzsek keresztény hitre térését (vagy térítésének kezdetét) 852-re teszik. Boris kagan 864-ben vette fel a kereszténységet. Simeon cár (893—927) nevéhez fűződik az új főváros, Preszláv felépítése. Az egykor itt álló tizenkét belső fülkés, tizenkét oszlopos, minden bizonnyal két-szintes, mintegy 14 m-es külső átmérőjű centrális palotakápolna tornyos előcsarnokával, karzatával és oszlopos előudvarával a bizánci, ravennai és aachen-i előzmények méltó követője volt. Példaszerűen tükrözte a birodalom, a cár és az egyház hatalmát. A centrális formába rejtett eszmei mondanivaló szerényebb példája a kisméretű, háromkaréjos — kereszt alakú — pliszikai és az ohridi Szent Pantelemon-kápolna, amely utóbbi a később hozzátoldott hajó szentélyévé vált. Tisztában mutatja a háromkaréjos végződésű keresztformát a másik, ugyancsak kisméretű Szent Naum-kápolna feltárt maradványa. Ezek a három- és négykaréjos kápolnák a korai bizánci keresztelőkápolnák hatására épültek a IX—X. században, hasonló célból, többnyire baptisteriumoknak. Ebbe a csoportba sorolható még a na-

gyobb méretű krupniki templom és a hasonló méretű és formájú kolostor templomok (Orjachovo: Szent Miklós-, Tran: Arkangyal-, Poganovo: Szent János-teológus.) A szintén ide sorolható, de gazdagabb alaprajzú kulatai templom délnyugati kápolnájában négykaréjos keresztelőmedencével (?) az elrendezésekben rendkívüli változottságot mutató grúz-örmény alaprajzok világába vezet el bennünket.²⁴

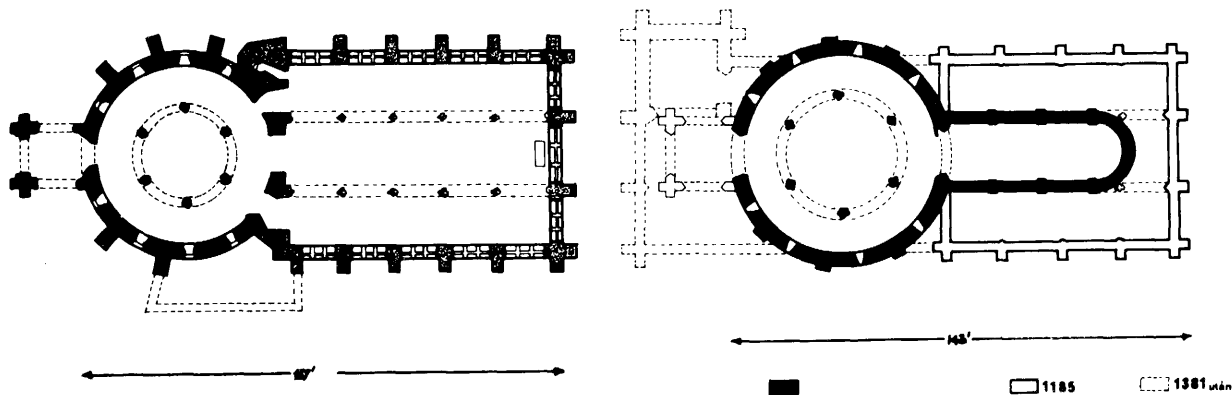
A Balkánon, közelebbről Bulgária területein át vezetett az Európából induló, az utat gyalogosan vagy kocsin megtevő, Jeruzsálembe igyekvő zarándokok, majd később a kereszties seregek átvonuló útja, akik azután Bizáncot érintve értek el a kitűzött céljukhoz. Az antik hagyományok, Bizánc közvetlen szomszédsága, Círill és Metód, majd tanítványaik itteni működése, valamint a zarándokok, keresztiesek elbeszélései hathattak ezen a földön a születéshez (keresztelés), a hatalomhoz és a halálhoz (temetés) ősidőktől fogva szorosan kötődő centrális építmények formavilágának továbbélésére és továbbfejlődésére, újabbak és újabbak keletkezésére, egészen a XVII—XVIII. századig.

8. A szentföldi zarándoklatok, a kereszties háborúk és a lovagrendek szerepe a körtemplomok európai elterjedésében

Már az aachen-i palotakápolna és a bizánci Mária-templomok esetében felvetődött a jeruzsálemi Szent Sír-templom, a Mária sírja fölött álló és más szentföldi centrális templomok hatása az európai körtemplomok, centrális épületek vonatkozásában. Ezek a hatások eleinte közvetlenül Bizáncban keresztül, majd később, amikor Palesztina már nem tartozott a birodalomhoz, az oda zarándoklók közvetítésével hatottak az európai egyházi építkezésekre. Ez a hatás az első kereszties háborúk és a hamarosan megalakuló ispotályos és lovagrendek — főként a johanniták és a templomosok — hatására új lendületet kapott. Meinwerk, paderborni püspök (1009—36) egyik, építkezéshez is értő apátját, Winót Jeruzsálembe küldte, hogy ott készítse el a Szent Sír-templom pontos rajzát. Ennek a tervnek az alapján kívánta felépíttetni kolostorának új templomát. Más írásos feljegyzések is tanúskodnak e korból hasonló törekvésekről, igényekről. (IX. Szent Lajos francia király fejereklyéjét őrző szobrának kezében a Szent Sír-körtemplom „makettjét” tartja.)²⁵

A johannita és a templomos lovagrend európai építkezései azt bizonyítják, hogy a XII—XIII. században ők közvetítették a legerőteljesebben a Szentföld szellemi hatását, centrális épületeiken keresztül. A templomosok Jeruzsálemben a Szikla-templom és az úgynevezett Dávid-moszké területén alakították ki lovagházukat, innen ered elnevezésük is. A két lovagrend párizsi, londoni, douvres-i, maplesteadi és számos más temploma kör formájával a jeruzsálemi centrális templomok emlékét őrzi (15. ábra).

A felsoroltakon kívül a lovagok Spanyolországban és Angliában, de másutt is szép számmal építettek kör-, illetve centrális alaprajzú templomokat. Ezek méretben és formában közel sem

15. ábra. A templomos és a johannita lovagrend templomának alaprajza (London, Paris)
 Abb. 15. Grundriss einer Kirche des Ritterordens von Johannitern und Tempelrittern

egyformák, de közös vonásuk, hogy mindegyikük valamilyen módon a Szent Sír-templomra, és a templáriusok jeruzsálemi templomára (a tulajdonképpeni Salamon-templomra) utal. A spanyolországi emlékek közül méretben és formagazdagságban legkiemelkedőbb a segoviai Szent Kereszt-templom, amely 1208-ban épült. Teljes hossza eléri a 27 métert, belső pilléreinél elrendezése és egymás melletti három, félkörívesen záródó apszisa a lényegesen korábbi, már ismeretett zárai Szent Donát-rotundára emlékeztet bennünket. A nyolcoldalú, kívül a sokszög öt oldalával lezárt, belül félköríves szentélyű eunaei templom még az előzőnél is nagyobb, hossza eléri a 32 métert. A templomot körülvevő, nyitott, nyolcszögformán elrendezett árkásor és az azon kívül a hasonló formájú, de két kapuval nyitott falöv várszerű építménnyé növeli a lovagok ezen templomát. Teljes hossza 64 m. Méretben a legszerényebb, de formájában igen gazdag a templáriusok Torres del Río-i Szent Sír-kápolnája. A nyolcszögű, cordobai típusú boltozattal lefedett hajóhoz kelet felől félköríves szentély kapcsolódik, nyugatról pedig egy kör alakú, lépcsős torony. Az egésznek a hossza nem haladja meg a 20 m-t, a hajó külső szélessége 9,5 m.²⁶

Angliában az említett két példán kívül érdemes megemlékezni még néhány olyan centrális templomról, amelyek a templomos lovagok ottani megtelepedése előtt épültek. (Bizonyosan a templáriusok, ispotályosok, Szent Sír lovagjai építették az aslackby-i és a baldocki templomokat. Gilbert kereszties lovag 1158–63 körül rotundát építtetett, egy másik kereszties megbízásából pedig már 1109-ben is épült körtemplom Northamptonban. Tudomásunk van egy leprakórházról is, amelyet talán a Szent Lázár-rend építtetett.) A woodstock-i, királyi alapítású körtemplom az aachen-i példa követésére utal. W. of Malmerbury följegyezte, hogy Robert püspök (1079–1095) Herefordban Aachen mintájára építtetett egy templomot. Még ezt megelőzően épült az ugyancsak centrális elrendezésű canterbury-i Szent Austin-templom 1059 táján. Néhány még korábbi — Aachen előtti — példa (Abingdom 950 körül, Hexham 650–700) is arra utal, hogy a körtemplomok építésével Angliában

már a VII. századtól számíthatunk, amelyek ugyancsak antik, bizánci, szentföldi és római eredetre utalnak. Azonban nagyobb számban a kereszties hadjáratok megindulása és a lovagrendek megalakulása után épültek Angliában centrális elrendezésű kápolnák, templomok, nyilván ezen események hatására. E hatás — mint arra már utaltunk az előzőekben — Európa más országaiban is ez idő tájt jelentkezik, egészen a XIII. sz. végéig, amikor a Szentföld elvesztése után, illetve a templomos rend feloszlása miatt ez a hatás erősen gyengül.²⁷

A centrális templomok eredetének vizsgálata, áttekintése során figyelemmel kísértük felhasználásuk és annak változásának kérdését is. Összefoglalva e vizsgálat eredményét, elmondhatjuk, hogy ezek nagy többségükben eredetileg heroonoknak, mauzóleumoknak — ez utóbbiak palotaegyüttesbe foglalva hatalmi szimbólumoknak — és templomoknak épültek. A kereszténység ezt az antik örökséget átvéve, a meglévő minták nyomán emelt centrális épületeket, eleinte főként mauzóleumokat, keresztelők- és palotakápolnákat, majd a XI. sz.-tól kezdődően — az akkor kereszténnyé lett népeknél — a keresztelőkápolnák, a XII. sz.-tól pedig „emlékkápolnák” épültek nagyobb számban.

II. A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG CENTRÁLIS TEMPLOMAI

Az eddig leírtakból világosan kitűnik — vagy legalább következik —, hogy a magyarországi centrális templomok, kápolnák eddigi értékelése, csoportosítása (funkció, építés idejének, hatásoknak kérdése) alapos felülvizsgálatot igényel. Ennek érdekében elsősorban új csoportosítás — azon belül a funkció vizsgálata — szükséges, hogy a kérdésben tisztábban lássunk. Ennek érdekében szükségesnek tartunk egy rövid történeti áttekintést arról az időszakról, amikor a magyarság felvette a kereszténységet, amikor első templomaink épültek.

Történészeink, építészettörténettel foglalkozó kutatóink véleménye szerint néhány római, és frank—szláv eredetű keresztény templomunk még állt a honfoglalás idején, és azok hatással

lehetek első templomaink építésére (Keszthely-Fenekpuszta, Óbuda, Pécs, Zalavár). Ezek közül a háromkaréjos pécsi cella trichora és néhány, Zalavárott és környékén álló templom IX—X. századi használatát is feltételezzük.²⁸

Két olyan történeti adatunk ismeretes, amelyek a Kárpát-medencébe települt magyarok keresztény kapcsolatairól tudósít bennünket. A Cirill és Metód életét megörökítő legendák arról tudósítanak, hogy Metód érseket a magyarok fejedelme nagy tisztelettel fogadta 880 körül és gazdag ajándékokkal bocsátotta útjára. Ezt követően 948-ban Bulcsú, 952-ben pedig Gyula Bizáncban megkeresztelkedett. Taksony fejedelem, fiát, a nagy hatalmú Gyula keresztény Sarolt leányával háziasította össze.²⁹ Feltételezhető, hogy Gyula székhelyén ez időben már templom állt.

Ezen előzmények után tekintsük át a már jobban követhető, időben is pontosabban kapcsolódó, főleg több írásos történeti adattal és feltehetően azokhoz kapcsolódó építészeti emlékekkel, maradványokkal igazolható eseményeket.

A fentiekből is kiténik, hogy már Taksony uralkodásának idején felmerült a magyarságnak a kereszténység felé történő igazodása, a nagy vérvesztéssel járó kalandozások felszámolása, a hatalom központosítása. E törekvést folytatta Taksony fia, Géza fejedelem, és társa volt e törekvésben testvére, Mihály, aki 970 körül felvette a keresztény vallást. Mihály — pontosan nem tudni, melyik évben — feleségül vette a keresztény lengyel fejedelem, I. Mieszko testvérét, Adelheidet. (Erre az eseményre 970—974 között kerülhetett sor.)³⁰

I. Ottó 972-ben Brúnó verduni püspököt Gézához küldte, a következő év tavaszán Quedlinburgban rendezendő tanácskozásra való meghívással és a térítéssel kapcsolatos kérdések megbeszélésére való felhatalmazással. (Több kutató feltételezi, hogy ez alkalommal vette fel a kereszténységet — ha csak formálisan is — Géza fejedelem és öccse, Mihály. Ez utóbbi személlyel kapcsolatban azért látszik valószínűnek e lehetőség, mert ő lehetett — mint a fejedelem legközelebbi hozzátartozója — a következő évben Quedlinburgban megjelent küldöttség vezetője.)

973 tavaszán, húsvétkor, ott voltak a császári udvarban a 12 főből álló magyar küldöttséggel együtt a bizánci, bolgár, cseh, dán, lengyel (I. Mieszko), orosz, római küldöttek. Részt vettek a várban álló hosszahajós, félköríves szentélyű templomban zajló egyházi szertartásokon, bizonyára megtekintették a császári család altemplomból látható sírjait. A Quedlinburgban megkötött egyezség szerint — a béke fejében — Géza fejedelem felhatalmazása alapján a magyarok hozzájárultak ahhoz, hogy azok a papok, akik országukba jönnek az evangéliumot hirdetni, szabad bemenetelt kapjanak. Úgy gondoljuk, hogy a magyar küldöttséggel együtt jött Magyarországra területére a térítőknél Pilgrim passzai püspök által összeállított első csoportja. A magyar küldöttség és fegyveres kísérete biztosította a térítő útját és tevékenységét, amelyet a Dunán lehajózva tettek meg feltehetően Esztergomig, több nagy településnél megállva, keresztelve. Ha útjukat történeti adatok nem is bizo-

nyítják, a passzai székesegyház védőszentjének, István protomartyrnak Bécsben, Győrben és Esztergomban patrocíniumként való igen korai megjelenése utal erre a lehetőségre. E lehetőséget megerősíteni látszik még az e helyeken korán meginduló városi fejlődés és az ott előkerült (Esztergom, Győr) templommaradványok nyugati, hosszahajós, félköríves szentélyű formája, mely már a korai morva térítés idején is jelentkezett, a frank-német térítők tevékenysége idején. E térítőtevékenység zavartalanságáról és gyorsaságáról kapunk tudósítást Pilgrim passzai püspöknek a következő évben, 974-ben a pápához írt leveléből. Megtudjuk a levélből, hogy a magyarok rabszolgái között sok keresztény van, akiknek uraik megengedik vallásuk gyakorlását és azt, hogy templomokat építsenek. A magyarok sem idegenkednek a kereszténység felvételétől, az előkelőbbek közül már ötezen megkeresztelkedtek. A levélből egyértelműen kiténik, hogy a megindult térítéssel egyidőben néhány templom is épült — feltehetően a már említett helyeken — a térítők igénye (keresztelés) és a fejedelem engedélye, akarata nyomán. A zavartalan térítőtevékenység azonban hamarosan megszakadt, s ezen a vonalán egy ideig talán meg is szűnt.

I. Ottó császár a quedinburgi találkozó után néhány hét múlva meghalt. Fia, II. Ottó követte őt a trónon. Ez azonban II. Henrik bajor herceg lázadását vonta maga után, aki szövetségébe vonta e cél — Ottó megbuktatása — érdekében előbb Mieszko lengyel fejedelmet, majd Gézát is. Pilgrim püspök hű maradt a császárhoz. Térítőpapjait részben visszahívta, részben kiűzték azokat Magyarországról. A viszony még inkább megromlott akkor, amikor a császár bambergi Liupoldnak adta a mai Ausztriát, aki a magyaroktól elfoglalta Melk várát, s tartományá határait a Szár-hegyig (Kahlenberg) kiszélesítette. A magyarok válaszként többször rátámadtak Pilgrim püspök birtokaira és pusztították azokat.³¹

Térjünk azonban röviden vissza a quedinburgi találkozóhoz. A történeti helyzet ismeretében nem tartjuk lehetetlennek, hogy a quedinburgi találkozó után hazafelé induló küldöttség egyik része elvált a Passau irányába tartó csoporttól — feltehetően a fejedelem testvére, Mihály és kísérete — és a cseh, lengyel küldöttséggel Prágán, Lengyelországon keresztül tért vissza hazánkba. Elképzelhető, hogy a rokonságban álló cseh és lengyel uralkodók segítséget ajánlottak fel a lengyel uralkodóházzal családi kapcsolatba került magyar fejedelmi családnak, s néhány térítőtök is küldtek hozzánk. Ezt Mihály és Adelheid házassága — amely lehet, hogy éppen ennek az útnak keretében történt — és mintegy tíz évvel később a prágai püspöki széket elfoglaló Adalbert magyarországi érdeklődése, utazása és térítőtevékenysége is megerősíteni látszik. Ez a térítőtevékenység — Quedlinburg után — ha nem is volt olyan gyors és eredményes kezdetben, mint a passzaiaké, a már említett történeti okok miatt nem szakadt meg, hisz a lengyelekkel szövetségeseink voltunk Ottó ellen. E térítőtevékenység kiteljesedése Adalbert püs-

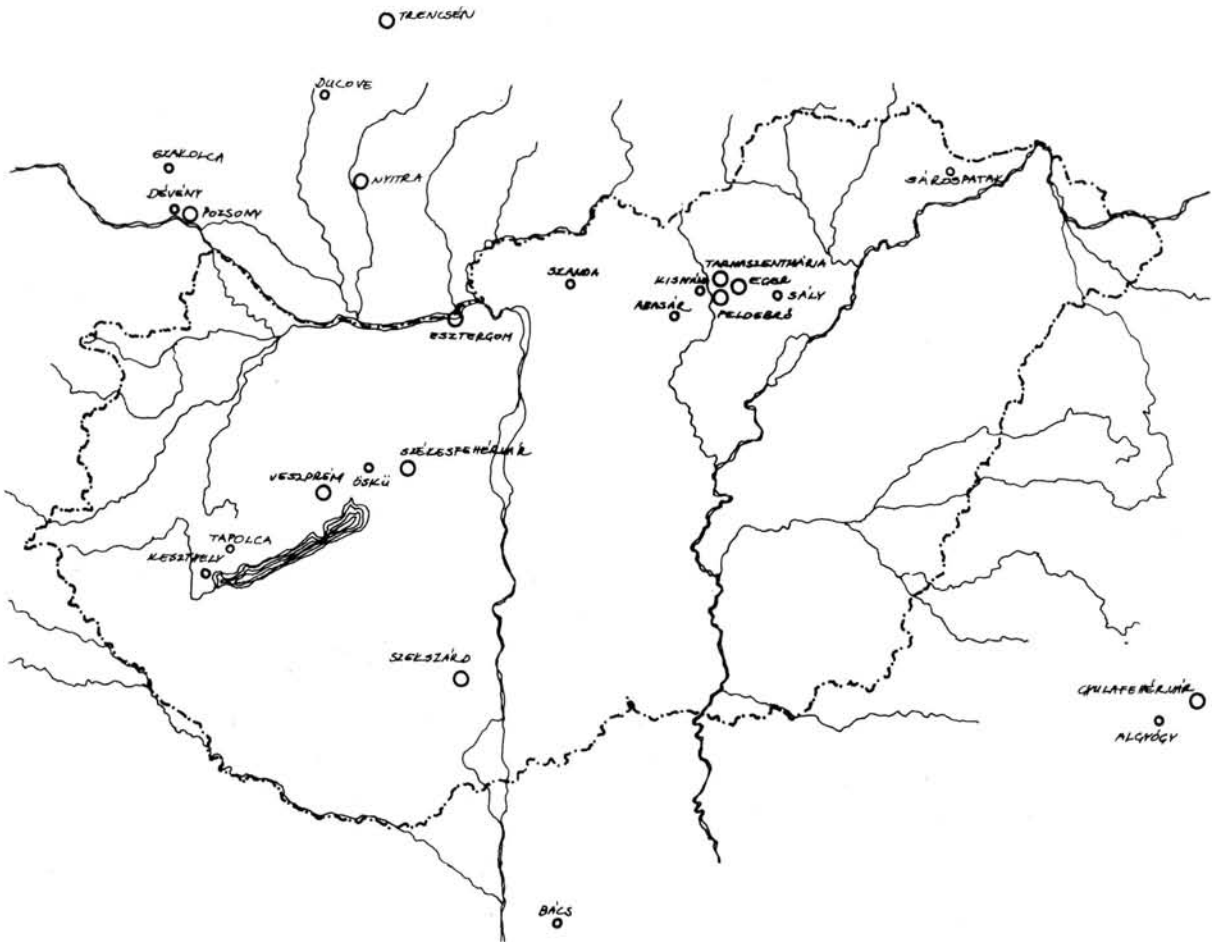
pök 993—994. évi magyarországi látogatása idején következett be. Ekkor keresztelte meg a fejedelem családját és társaival együtt tömegesen a magyarokat. Prágába visszatértek Magyarországon hagyta Asztrikot (szász eredetű — Otrik, Csehországban: Radla) társaival, akik folytatták a térítést. Ez alatt a csaknem tíz évig tartó térítőtevékenység alatt biztosan állíthatjuk, hogy több, elsősorban tömeges keresztelést szolgáló és elősegítő keresztelőkápolna épült hazánkban, a feltehetően rokon kapcsolat révén már korábban is itt működő bolgár, lengyel, német (II. Henrik császár húgának, Gizellának kezét Géza fiának, Istvánnak adta) térítőknak hatására.³²

A fent leírt történeti események, a topográfiai helyzet, a templomok mérete, formája, feltételezett rendeltetése és szerkezeti részletei szerint kíséreljük meg besorolni, csoportosítani centrális templomainkat. Reméljük, így világosabban látunk majd román kori építészetünk e fontos kérdésében.

1. Fejedelmi és nemzetségi palotakápolnák

Az eddig elmondottak alapján — a cseh és lengyel példák nyomán — megvizsgálandó, hogy első templomaink mikor, hol és milyen rendeltetéssel épültek, voltak-e nálunk is ezek között a fentiekhez hasonló palotakápolnák?

A történeti ismertetés, a szakirodalomban és a sajtóban megjelent hírek és feldolgozások nyomán a győri Káptalan-dombon és az esztergomi várhegyen, Pécsen és a Székesfehérváron feltárt templommaradványokat, valamint a Feldebrőn és Tarnaszentmárián ma is álló templomokat tartjuk (16. ábra) legkorábbi egyházi építészeti emlékeinknek. Az esztergomi Szent István első vértanú tiszteletére épült és a győri Káptalan-dombon feltárt kisméretű templomok hosszajások és félköríves szentéllyel záródnak. Ezeket a templomokat a 973-ban Passauból Magyarországra jött térítőpüspök kísérete építhette, a náluk akkor általában alkalmazott és „előírt” forma szerint. Formájuk miatt ezek most kívül esnek vizsgála-

16. ábra. A középkori Magyarország korai kör- és centrális templomai (X—XI. század)
Abb. 16. Rund- und Zentralkirchen im früheren Mittelalter Ungarns (X—XI. Jh.)

tunkon, ezért csak röviden emlékezünk meg róluk. Vizsgálatunkat az ugyanezen időben induló, Cseh- és Lengyelországon keresztül (?) Quedlinburgból hozzánk érkezett mesterek munkájának tulajdonított tarnaszentmáriai kis templom leírásával kezdjük. Kívülről ugyan ez a templom is hosszahajós és félköríves szentéllyel zárul, de belülről a hajó négyzet formájú és emelt szentélye háromkaréjos. Belső kialakítása alapján soroljuk a templomot vizsgálatunkba.³³

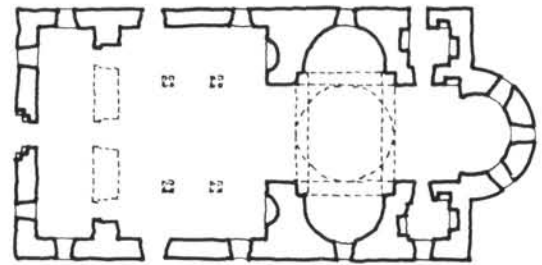
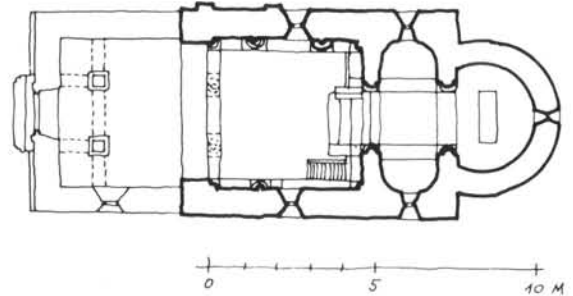
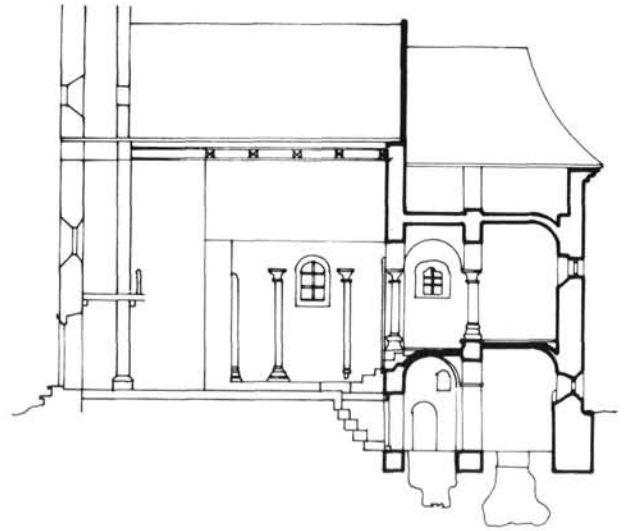
Tarnaszentmária, r. k. templom (Heves megye)

Henszmann és Ipolyi múlt századi ismertetése és értékelése nyomán a tarnaszentmáriai templomot legérdekesebb és legértékesebb román kori emlékeink közé (XI–XII. század) sorolták. Mint-hogy azonban a hazánkban akkor egyedülálló alaprajzi elrendezésével és gazdag kőfaragványos műrészleteivel kiritt román kori emlékeink közül, többen is kíséreltek eredetkérdésének, az építés korának, s az arra gyakorolt hatásoknak felderítésével.³⁴

Gerevich Tibor a templom építésének idejét a XII. század közepére határozta meg. A Loire menti és rajnai háromkaréjos szentélyek kis templomokra alkalmazott megoldásának tekintette a tarnaszentmáriai templomot. Ezután Csemegi József kísérelte meg a templom eredetkérdésének tisztázását. Feltételezte, hogy a szentélyt később (a XII. század közepén) építették a hajónál. A hajó építését a IX–X. századra határozta meg, amelyen ókeresztény és bizánci hatások lehetők fel (vékony oszlopok, az alattuk futó díszített padka). Az oszloplábazatok alapján a quedlinburgi Wiperti-kriptával való hasonlóságot említi. Később egy nagy tanulmányban ismét foglalkozik a hajó stíluskritikai vizsgálatával. Korábbi munkájának több megállapítását már túlhaladottnak tekintette, de a hajót a szentélynél továbbra is korábbinak tartotta (17. ábra).

A hajó párhuzamait a narancói nyugati gót és a quedlinburgi Szent Servác-templom kriptájában jelöli meg. Az utóbbi bizánci hatásra épült, 973–78-ban. Összegezve munkáját, a tarnaszentmáriai templom hajóját az Aba nemzetség világi, pogány gyülekezőhelyének tekinti, amelynek díszítőformáit őseink a kazár birodalomból való kiválásunk után (969) hozták magukkal.³⁵

Tíz évvel később, a kitűnő csehszlovák kutató, V. Mencil foglalkozott a tarnaszentmáriai és a szomszédos feldebrői templomok építészettörténetével. Elfogadja Csemegi véleményét a stíluseredet kérdésében, de a szentélyt és a hajót egységes építménynek tartja. Mindkét templom építésének idejét a XI. század első felére tette, amelyet az Abákkal bejött kazárok építettek. A tarnaszentmáriai templomot nem tartja szláv eredetűnek. Györffy György lényegében elfogadja Csemegi és Mencil egybehangzó megállapításait. A tarnaszentmáriai és az azzal azonos méretű, Székesfehérvárott (Rózsa utca) feltárt templomokat szerinte is az Abák építették, az István király uralkodásának közepén megindult görög

17. ábra. Tarnaszentmária, rk. templom és Jeruzsálem, Szent Theodosius-templom

Abb. 17. Tarnaszentmária, römisch-katholische Kirche und Jerusalem, Hl. Theodosius-Kirche

kapcsolatok és jeruzsálemi zarándoklatok (Szent Sir-templom) hatására.³⁶

A fenti munkával csaknem egyidőben jelent meg Major Jenő dolgozata, amely részletesen foglalkozik a Tarna-völgy korai történetével. Tarnaszentmárián István király egyik nővérének szálláshelyét véli megtalálni, aki 987 táján fele-

ségül ment Sámuel bolgár cár fiához. A következő évben azonban eltaszítva tért vissza Magyarországra, s itt szülte meg fiát, Deján Pétert. A fiút „görög” szerzetesek nevelték, cárevicshez illő módon a feldebrői kolostorban. Major ebbe a történeti keretbe helyezi a tarnaszentmáriai és feldebrői templomok építését.³⁷

A fenti munkák értékes adatokat, megfigyeléseket rögzítettek — ha néha egymásnak ellentmondva közölték is azokat — és a kibontakozás irányába haladtak. Az utóbbi években végzett régészeti feltárások során megállapították, hogy a szentély és a hajó egyidőben épült. A kisméretű atemplom hajójában egy, az épülethez igazodó sírt, és annak szentélyében egy egykor jelentős személyt őrző „aknasírt” tártak fel, többször megbolygatott csontokkal.³⁸ Ez utóbbi adat egyértelművé teszi, hogy ez a nálunk különleges értéket képviselő kis templom eredetileg nem pogány gyülekezőhelyként, hanem egy igen jelentős család temetkezőhelyeként — legalábbis részben, más rendeltetéssel együtt — épült, még a magyar román kori építészet kialakulása előtt. Ez az idő viszont nem lehet más, mint Géza fejedelem kora, amikor a térítés hivatalosan is megindult hazánkban. Az építető személyét keresve elsősorban Géza fejedelemre vagy esetleg testvérére, Mihályra gondolhatunk. A kutatók által korábban felvetett, Quedlinburgból közvetített bizánci hatásokat a császár által küldött építőmesterek hozták magukkal, akik a magyarokkal együtt jöttek Quedlinburgból 973-ban. Quedlinburgban a küldöttségeket a császár feltehetően a templomban fogadhatta, részben így érzékeltetve azokkal Istentől nyert hatalmát. A küldöttség egy részének Prágán, Lengyelországon keresztül feltételezett útja során hasonló élményekben lehetett része az uralkodók fogadásain (Szent Vid-templom és valamelyik lengyel palotakápolna). Így igen valószínű, hogy a fejedelem (herceg?) első templomuk építésénél figyelembe vette az ott látottakat. Kicsisége dacára olyan templomot építtettek Tarnaszentmárián, amely elrendezésével és díszítettségével egyaránt alkalmas volt a fejedelem — vagy a „herceg” — hatalmának (küldöttségek fogadása) és az egyházi szertartásoknak (kereszteles, szentmise stb.) kifejezésére és lebonyolítására, ahol a fejedelem („herceg”?) kijelölte végső nyughelyét, sírját is. Így kap értelmet a kis méretekbe foglalt gazdag forma, szerkezet, díszítettség — méltó párja a párhuzamként említett narancói templomnak.³⁹

Ez ideig nem tudjuk biztosan, hogy hol volt Géza fejedelem elődeinek és neki korai székhelye. Az Abák birtoklása ekkor nem mutatható ki Egerben és környékén, Tarnaszentmárián sem. Így a fejedelmi birtoklás nagyon is valószínű Tarnaszentmárián. Nem tudjuk egészen pontosan, (római, keresztény előzmény, stratégiai helyzet stb.) milyen körülmények játszottak később közre a fejedelmi székhelynek Esztergomban, majd később Székesfehérvárott történt kiépítésében. Valószínű, hogy szomszédos országainkhoz hasonlóan, ebben az időben nálunk is új székhelyet választott a fejedelem, majd a király. Így történhetett, hogy Géza uralkodásának második felében már Esztergomot tekintette fő tartó-

zkodási helyének, majd István király Székesfehérvárt választotta székhelyül. Ott temette el apját, Gézát és ott építette fel — most már nagy méretben — a királyi bazilikát.

A tarnaszentmáriai templom építését az elmondottak alapján 973—975-re tehetjük. Előképeinek és párhuzamainak a jeruzsálemi Szent Sir- és Szent Theodosius-templomokat, a betlehem-i Jézus Születése-templomot, az egyiptomi Fehér- és Vörös-kolostorok templomainak szentélymegoldásait, Európában pedig a már Csemegi által is említett példákat (Grenoble, Naranco, Quedlinburg stb.) tekinthetjük. A tarnaszentmáriai templom lényegében Géza fejedelemnek vagy testvérének, Mihálynak palota- és temetkezőkápolnájaként épült, amely egyben egyik első keresztelőkápolnánk is volt. A diadalív két oldalán levő, a többenél egy lépcsővel magasabban fekvő padkás ülőfülke lehetett a fejedelem és a fejedelemszónya helye („trónja”) küldöttségek, nemzetségfők fogadásakor, tanácskozások alkalmával. Az atemplom két központi sírjában temethették el a Géza életében meghalt családtagokat (talán Mihályt, lánytestvérüket és fiát, Deján Pétert stb.), mint később Székesfehérvárott a királyokat és családtagjaikat.⁴⁰

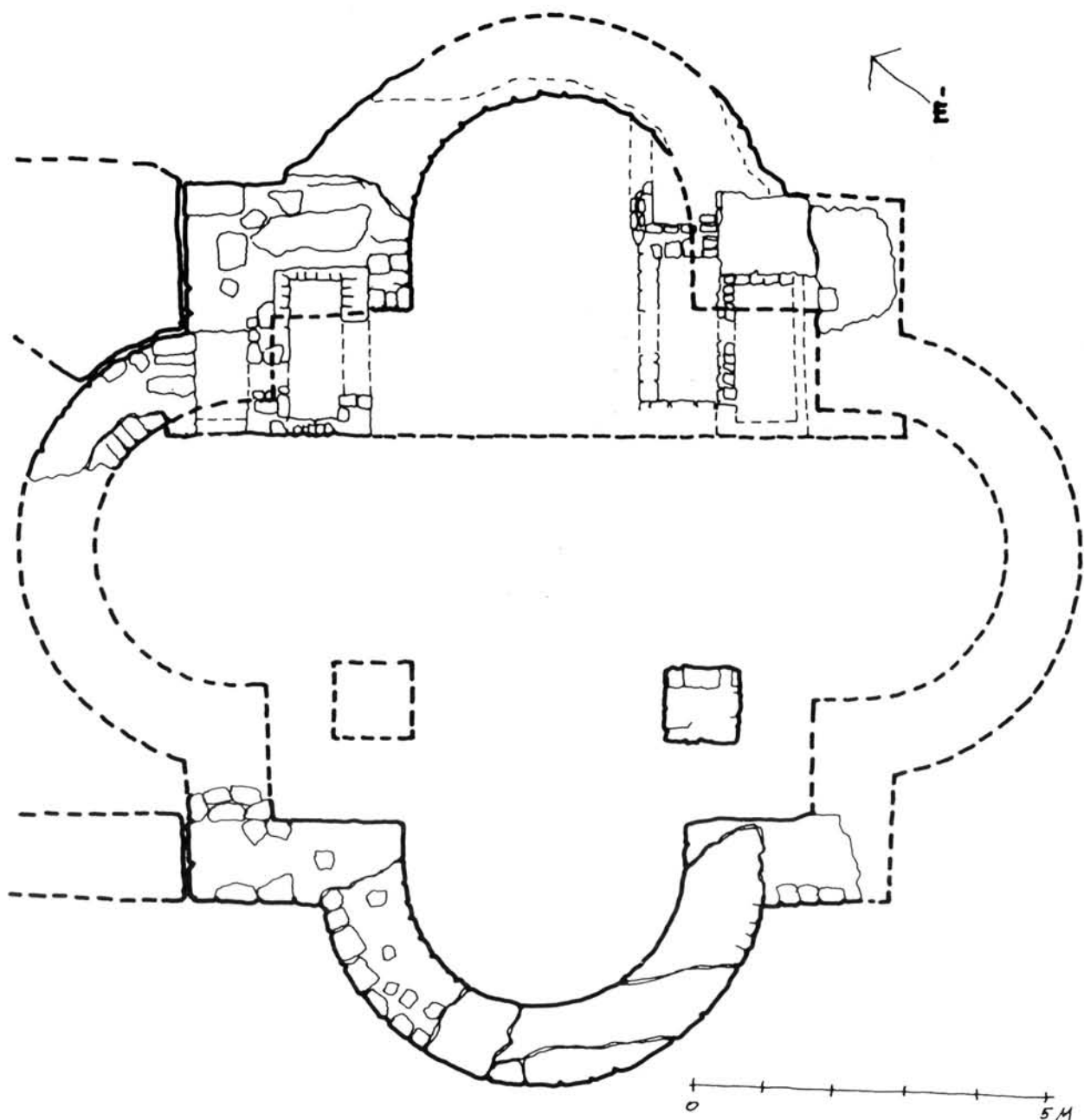
Székesfehérvár, Rózsa utcai templomrom

A Tarnaszentmáriáról elmondottak után ezt az azzal egyező formájú és méretű, de atemplom nélküli kis templomot annak „párjaként” kezelhetjük, de kiemelt temetkezési rendeltetés nélkül. Így ez a templom a tarnaszentmáriaival azonos időben, Géza fejedelem palotakápolnájaként épülhetett az ország másik fontos fejedelmi birtokán, ahol ugyancsak jelentős magyar személyek (nemzetségfők stb.) fogadása és keresztelese is folyt.⁴¹

Székesfehérvár, Szent Péter-templom

E nagy fontosságú, jelentős méretű, négykaréjos templommaradványt 1971-ben tárták fel a város történeti központjában, a püspöki székesegyház kapuja előtt. Néhány kisebb értesítés, hír után végre kezünkbe vehettük a feltáró régész szakyszerű és részletes feldolgozását (18. ábra). A részletes leírások (méretek, rétegek stb.), szerkesztési rajzok után a következő végső értékelést olvashatjuk:

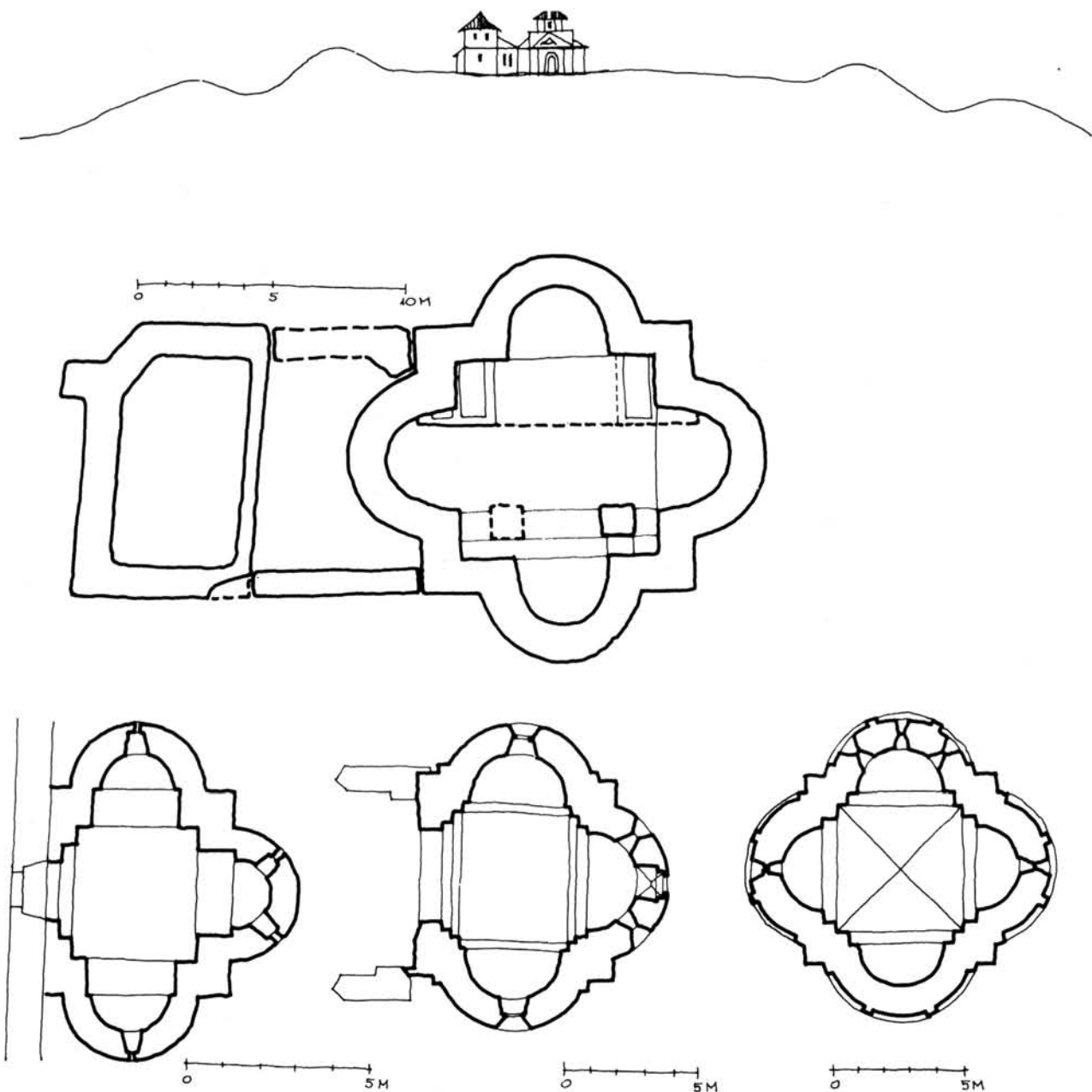
A keletelt, hozzávetőleg 10×10 m-es nagyságú középrészhez minden oldalról félköríves apszisok csatlakoznak. (A déli hiányzik, egy kriptával, később szétrombolták.) A keleti karéj belső két oldalánál előkerült „falmaradványokat” prothesisnek és diakonikonnak tartja a szerző. A nyugati karéjon belül előkerült pillér alapján rekonstruálja a hiányzó három pillért, amelyek véleménye szerint kupolát tarthattak. Az építés és a funkció tekintetében azonban adós marad a válasszal. Vagy 967—973 táján (Sarolttal való házassága, quedinburgi találkozása) épült, vagy Szent István építtette apjának sírkápolnájaként.⁴²

18. ábra. Székesfehérvár, Péter és Pál-templom feltárt maradványai (Kralovánszky Alán felmérésének felhasználásával)
 Abb. 18. Székesfehérvár, die Peter und Paul Kirche mit den freigelegten Resten (Aufmessung von Alán Kralovánszky)

A részletes feldolgozás lehetővé teszi számunkra e nagy fontosságú emlék további vizsgálatát. Nagy kár, hogy a szerző nem tesz említést a templom északi oldala közelében feltárt épületmaradványról, amely 1. és 3. számú rajzain látható. Az épület alapozásáról — amely egy grafikonról leolvasható — nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az a pinceszinthez tartozott. Ebből viszont azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez az épület emeletes volt. Mondhatnánk azt is, hogy az egy torony volt, mely a négy-

karéjos templom közelében állt. Emeleti szintjéről — a későbbi átépítés után — átmehettek a nyugati karéj fölötti kegyúri karzatra. Így arra is megnyugtatóbb választ kapunk, hogy miért legsekélyebb a pillér alapozása. A gondolatot folytatva, csak két pillére volt a templomnak, amely a karzatot tartotta, s nem kupolát. Ezt különben egyértelműen bizonyítja a feltárási alaprajz. A szerző által feltételezett két másik, keleti pillérpár az ott feltárt „építészeti részletek” (prothesis, diakonikon) miatt nem állhatott.

19. ábra. Székesfehérvár, Péter és Pál-templom (Kralovánszky A. felmérésének felhasználásával) és 1. Regensburg, Mindszentek kápolnája, 2. Prága, Szent János-templom, 3. Szazava, kápolnamaradványok
 Abb. 19. Székesfehérvár, Peter und Paul Kirche (Aufmessung von Alán Kralovánszky) und 1. Regensburg, Allerheiligen-Kapelle 2. Prag, Heilige Johannes-Kirche, 3. Szazava, Kapelle-Reste

A fentiek alapján feltételezzük, hogy lényegében egy palotakápolna maradványai kerültek elő Székesfehérvár korai központjában, a város legkiemelkedőbb pontján. Vizsgáljuk azonban tovább a feltárt maradványokat (19. ábra).

Véleményünk szerint a szerző által prothesisnek és diakonikonnak meghatározott részletek, falazott, több esetben is a keleti karj falába futó, „pontosan elrendezett” sírok. Ezen állítást a maradványok vékonysága, gyengesége — nem tartófalak voltak —, azok mérete és helyzete

bizonyítja. Ilyen, vagy ehhez hasonló megoldásnak tekinthetjük Metód érsek sírját, amely a legenda szerint a „moráviai nagy templom bal oldalán fekszik, a Szűzanya oltára mögötti falban”. Nem tartható egyedi esetnek e megoldás. Dél-Franciaország egyik templomában, a főkapu közelében, a nyugati homlokzat falában helyeztek el egy kőkoporsót, a szentnek tartott papi személy maradványaival. Szinte érthetetlen, hogy a szerző, aki a keleti apszis délnyugati sarkánál érzekelte egy későbbi temetkezéssel történt vál-

tozást, ez esetben is (méret, helyzet, maradványok jellege), nem sírokkal azonosította az általa prothesisnek és diakonikonnak meghatározott részleteket. Egyértelműen kimondhatjuk ezek után, hogy a most tárgyalt részek azok a sírok voltak, amelyek miatt a templom épült. Ezek a sírok Géza fejedelem és felesége részére készültek. A templom tehát fejedelmi sírtemplomnak épült, amely egyben a fejedelmi család palotakápolnája volt, ahol jelentős személyek keresztelésére és küldöttségek fogadására is sor kerülhetett, mint korábban Tarnaszentmárián. (Valószínűnek tartjuk, hogy a szentély északi oldala melletti kisméretű gyermeksírt is az építés idején alakították ki a fejedelmi családhoz tartozó, az időben meghalt gyermek részére, miután az mélyen az északi karéjba ágyazódik, s a mellette lévő felnőtt sírhoz igazodik. A szentély déli oldalánál kialakított (az építés idején) sír mellett egy ahhoz igazodó felnőtt sírt tártak fel. Ennek a sírnak délkeleti sarka a szentély fala alá nyúlik. Ezt a sírt már a templom felépítése után alakították ki. Valószínűleg nem áll messze az igazságtól, ha az 1031-ben meghalt Imre herceg sírját véljük fellelni e helyen.⁴¹)

A fentiek után megkíséreljük a templom építésének idejét meghatározni. Az az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom Géza fejedelem uralkodásának második, végső szakaszára tehető, amikor a központi hatalom megerősödött és a magyarságnak a kereszténység felé vezetése eldöntötté és lehetőségessé vált. E folyamatba illeszkedik az István fia részére 995-ben megtörtént leánykérés. II. Cívakodó Henrik bajor herceg leányával, Gizellával a következő évben Scheyernben megtörtént az eljegyzés, s még ebben az évben a házasságkötés is. Ez az eseménysorozat ok lehetett Géza részére, hogy a nyugati uralkodókhoz, hercegekhez hasonló templomot építtessen Székesfehérvárott. A Nyugat- és Közép-Európában található párhuzamok közül kiemelkedik a regensburgi Mindenszentek tiszteletére szentelt kápolna, amely a 778-ban épített Szent Péter-dóm közelében áll. (990-ben épült a wiesenburgi várhegyen egy, a székesfehérvárihoz hasonló méretű, kereszt alakú centrális templom.)⁴²

A fenti történeti adatok és párhuzamok egyeztetése nyomán valószínűnek látszik, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom építését a 995–996-ban bekövetkezett családi esemény, a bajor hercegi udvarral létrejött kapcsolatok nyomán határozta el Géza fejedelem. Bajor, feltehetően regensburgi mintára, valószínűleg onnan jött mesterek irányítása mellett kezdték el a templom építését, amely a hazánkba menekült százvai bencések révén mintául szolgált később — a visszatért szerzetesek közvetítésével — a kolostoruk mellett felépült, hasonló méretű kápolnájuk, majd a prágai Szent János-templom építéséhez.⁴³

Elmondhatjuk, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom építése 995-ben, vagy az azt megelőző egy-két esztendővel korábban kezdődött, s annak teljes befejezése Géza halálának idejére, 997-re még talán nem történt meg. Így jól beilleszthető a képbe — miután Győrffy György

korábbi sejtése valóra vált a feltárt templommaradvány megismerésével — a XV. században élt lengyel krónikás azon adata, amely szerint Székesfehérvárott a Szent Péter-templomban temették el Géza fejedelmet és feleségét, Adelheidet. Ez esetben az építkezés befejezése fiára, Istvánra várt, s az hamarosan meg is történt. Ez a templom lett a magyarok első, a korábbiakhoz képest „monumentális” megjelenésű temploma. Ez a lehetőség viszont az építéstörténeten túl, igen fontos történeti és kultúrtörténeti kutatás szükségességét veti fel.⁴⁴

Abasár, Bolt-tető (palotakápolna)

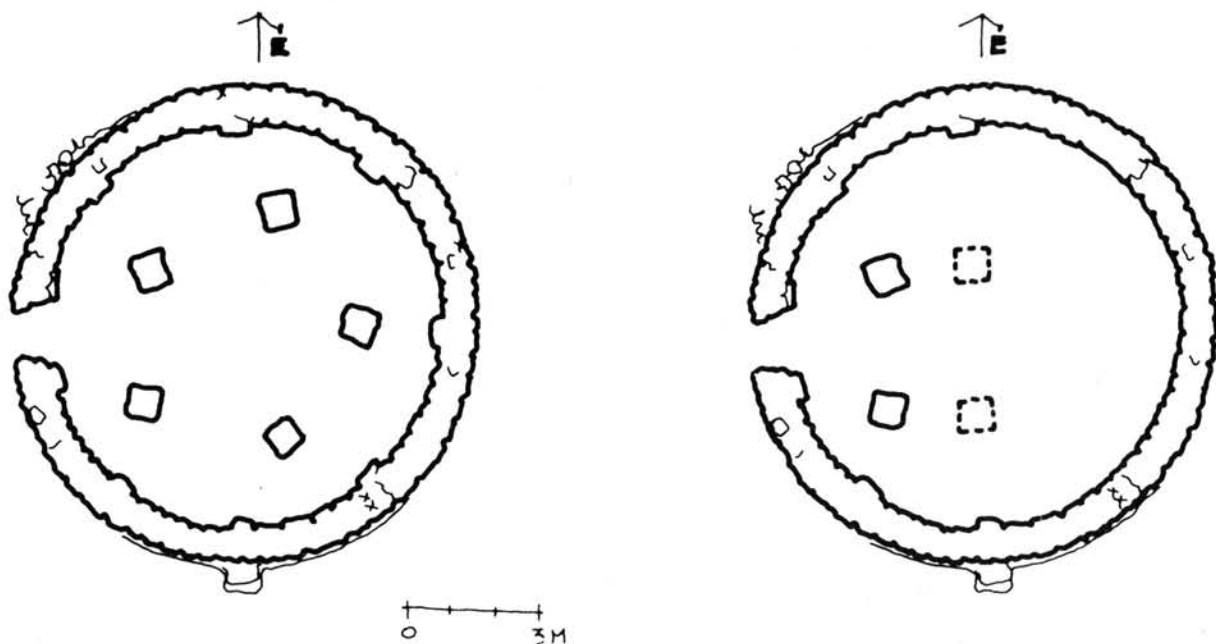
1971-ben és 1973-ban rövid jelentésben számolt be az ásató, hogy az abasári Bolt-tetőn, „A kora Árpád-kori monostor közelében 11 db S végű hajkarikát és huzalgyűrűket tartalmazó sír került elő. Ugyanekkor a monostor keleti sarkához csatlakozó kör alaprajzú (rotunda) kápolna alapfalainak még meglévő részeit tártuk fel. Az építészeti elemek és a kisérvő leletek (nyílhegy, bográcsstöredék) alapján ezt az építményt a XI. század második felére keltezhetjük. Valószínűleg az Aba-nemzetség egyik monostorának épület-együttesére bukkantunk. Nagy Árpád.”

Az ásató két év múlva közölt jelentése kiegészíti, részben módosítja a fent leírtakat. A monostor helyett itt már egy négyoszlopos keresztelőkápolnáról és egy ahhoz nyugatról „... hozzacsatlakozó, nagy kiterjedésű, egyenes záródású szentélyű templomépület északi és déli falainak...” egy részéről ír az ásató régész, amelyhez az északi oldalon a XII–XIII. század fordulóján egy sekrestyét építettek. A bővítmény „... padozatában egy XIII. század elejei és egy XIV. századi sírkövel fedett, éremmel keltezett sírt találtunk...”. A jelentés a leletek leírása után a következő mondattal zárul: „... Az épület-együttes magjának keletkezését a XI. század első harmadára keltezhető leletanyag egyezik az Aba Sámuel építette monostorról szóló hagyomány-nal...”.⁴⁵

E templommaradványról Győrffy György is írt röviden 1977-ben megjelent nagy munkájában. „... Az Abasáron Aba Sámuel állítólagos temetkezőhelyén elkezdett ásatás körtemplomra is bukkant, mely belül oszlopokra támaszkodott. E második centrális csoport esetleg az István király uralkodása derekán meginduló görög kapcsolatok és jeruzsálemi zarándokút hatásának tudható be: ... a zarándokok keleten centrális templomokkal ismerkedtek meg: közte a fő kultuszhellyel, a jeruzsálemi Szent Sír-templommal.”⁴⁶

Úgy gondoljuk, az eddig elmondottak alapján a fenti, általánosnak mondható indoklás helyett ennél erősebb tényekkel is alátámasztható megoldást is körvonalazhatunk. Ezt lehetővé teszi az idézett jelentésben kívül az elmúlt években Abasáron rendezett kiállítás és az ásatás megtekintőkkel folytatott konzultáció (20. ábra).

A kiállításon megtekinthető a feltárt, szentély nélküli körtemplom alaprajza, leolvashatók annak méretei. Belső átmérője kb. 9,5 m, falvas-

20. ábra. Abasár, kápolnamaradvány (kiállítás alaprajza és annak rekonstrukciója)
 Abb. 20. Abasár, Kapelle-Rest (Grundriss einer Ausstellung und deren Rekonstruktion)

tagsága 1—1,10 m. Külső átmérője így kb. 11,5 m. A templom kőből épült, bejárata nyugat felől nyílt. A bejárat két oldalán egy-egy falpiller, s azoktól keletre egy-egy kb. 90×90 cm-es pillér került igazolhatóan elő, egy-egy azoktól északra és délre eső falpillérekkel. A kiállításon szereplő rekonstrukciós rajz elfogadhatatlan, nem az ásati jelentésekre támaszkodik. Az elmondott pillérek és falpillérek karzatot tartottak. A két pillértől északkeletre és délkeletre fekvő falpiller — amelynek léte bizonyítható — megenyedi még két pillér létezését (maradványait), amelyek, véleményünk szerint, egy bővített karzatot, esetleg egy később épített kisebb tornyot tarthattak. (E feltevést megerősíti a körtemplom déli oldalának közepén — a falpiller vonalában kívülről feltárt támpiller maradványa is.) Északnyugatról a bővítésként épített épület erősítette a templomot a karzat vagy torony terhelésével szemben.

Nézzük most már meg, mikor és milyen rendeltetéssel épült Abasáron ez a körtemplom és az ahhoz nyugatról csatlakozó épület („egyenes záródású” templom?). Tudott dolog, hogy Árpád nemzetsége mellett a fejedelemmel szövetséges Aba-nemzetség képviselte az államalapítás idején a legnagyobb katonai-gazdasági erőt az országban. (E szövetséghez tartozott az erdélyi Gyula, kinek leányát, Saroltot feleségül vette Géza fejedelem.) Az Aba-nemzetségből Pata fia — nevét nem ismerjük — és Gyula bizonyára tagja volt a quedlinburgi magyar küldöttségnek. Valószínűleg akkor már ők is keresztények voltak, s visszajöve szorgalmazhatták, hogy nemzetségük mielőbb megkeresztelkedjen. A fejedelmi családdal való rokonságuk lehetővé tette vagy kötelezte őket arra, hogy a fenti cél érdekében keresztelőegyházat építsenek. Erre az

Abák esetében — az Abasáron feltárt kápolna méretéből, formájából ítélve — Géza uralkodásának utolsó éveiben, Szent Adalbert esztergomi tartózkodása idején kerülhetett sor. A kápolna mellett a fejedelemhez hasonlóan állandó lakhelyül szolgáló és védelmet is nyújtó palotát emeltek. Ennek a palotának északi és déli falainak maradványait tárta fel az ásató és irta le — egyenes szentélyzáródású templomként — 1973. évi jelentésében.

Ez a palotakápolna hasonló volt a már megismert lengyel példákhoz, valamint Géza fejedelem esztergomi és székesfehérvári templomaihoz.⁴⁹

2. Püspöki székhelyeinken épült körtemplomaink

Az eddig átvizsgált cseh-morva és lengyel anyagból világosan kitűnik, hogy Cirill és Metód, valamint tanítványai térítésétől kezdődően ezen a területen az első keresztelőegyházak centrális, többségükben félköríves szentéllyel záródó körtemplomok voltak. Az átvizsgált magyarországi templomok — Győr és Esztergom kivételével — hasonló fejlődésre, formák alkalmazására mutatnak. Székesfehérvárott a Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt centrális templom nemcsak a fejedelmi család temetkezőhelyének épült — mint korábban a tarnaszentmáriai templom —, hanem egyben keresztelőkápolna volt, ahol feltehetően küldöttségeket is fogadtak. A mellette felépült palota, torony a fejedelmi, majd a királyi család lakhelye is volt. Itt született első királyunk fia, Imre, és itt is temették el, miután a királyi bazilika még István király halálakor sem készült el. Így István királlyá koronázása is e

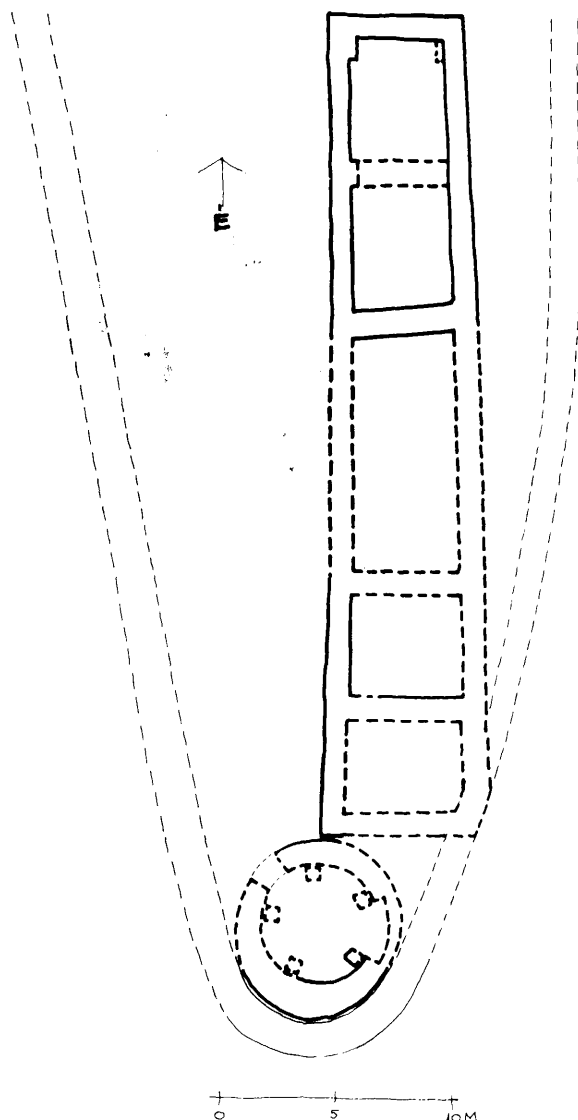
templomban történhetett. (Egyes kutatók Esztergomot jelölik meg a koronázás helyeként.) A Szent Péter és Szent Pál tiszteletére szentelt templom nagyszerű építészeti megjelenésére utal, hogy mintául szolgált a százavai, majd azt követően a prágai Szent János-kápolna hasonló formában és közel azonos méretben történt felépítéséhez.⁵⁰

Nézzük meg most már egyházi központjaiban az első templomépítkezéseket, azok formai, méretbeli megjelenését és az arra gyakorolt feltételezhető hatásokat.

Esztergom, palotakápolna (Szent Vid)

A kör alaprajzú, szentély nélküli, gondosan faragott kváderkövekből épült kápolna feltárásáról a kutató régész több dolgozatban is beszámolt. Legutóbb az elmúlt év végén jelent meg egy jelentős dolgozata e kérdésről. E dolgozatokból kiderül, hogy a feltárás során nem kerültek elő olyan korhatározó leletek, nem tettek olyan megfigyeléseket, amelyek egyértelműen eldöntnék a palota és a körtemplom pontos építésének idejét. Ezért most az említett feldolgozások minden adatát figyelembe véve — az ellentmondóakat is — megkíséreljük eddigi vizsgálatunk összes adatával és megfigyelésével egyeztetve kialakítani a legvalószínűbb képet a palotakápolnáról.⁵¹

Miután István (Szent) király születési helyét Esztergomba teszik a történészek, s annak idejét 975. évben jelölik meg, feltételezhető, hogy ez időben már állt a várhegy déli, keskenyebb részén egy köépület, palota. A várhegy északi részén pedig akkor épült a passuai térítő irányítása mellett a kisméretű, hosszahajós, félköríves szentélyű, Szent István első vértanú tiszteletére szentelt templom. (Feltételezhető a két építkezés közti összefüggés is.) Ez a palota a következő évtizedekben bizonyára bővült is valamelyest, majd valamivel később, közelében épült fel a Szent Vid tiszteletére emelt körtemplom (21. ábra). Felépítése Géza fejedelem uralkodásának végső szakaszára tehető a történeti adatok tanúsága szerint. 989-ben és 995-ben Adalbert prágai püspök Rómába menet és jövet Esztergomban is tartózkodott Géza udvarában. Ez időben a fejedelem már véglegesen döntött az európai igazodás kérdésében, s már palotája is állt a várhegy déli részén. Szent Adalbert középkori legendája őrizte meg részünkre az esztergomi hegyen álló bálvány felgyújtásának történetét. Ez az esemény a püspök fent említett esztergomi tartózkodásainak egyikén történhetett. Ez a történet a plocki példára emlékeztet bennünket, ahol a palotakápolna alatt pogány áldozati helyet tártak fel. A püspök tanácsolhatta a fejedelemnek a kápolna felépítését — erre a védőszent neve utal —, s talán a kíséretében lévő mesterekkel segíthette is a munka megkezdését. A falmaradványok csatlakozási pontjaik vizsgálata alapján megállapítható, hogy a körtemplom felépülése után került csak sor a már álló palotának bővítésére, annak a kápolnával való összekapcsolására. Úgy tűnik, a körtemplomban feltárt pillérmарadvány is ké-

21. ábra. Esztergom, palotakápolna (rekonstrukció)
Abb. 21. Esztergom, Palastkapelle (Rekonstruktion)

sőbb épült, talán éppen a palotával történt összevonás idején. A falpiller nem köt bele a körtemplom falába, s az abba beépített kövek felületképzése és mérete is elüt attól. Valószínű, hogy eredetileg keresztelőgyháznak épült a körtemplom, s csak később, István király idejében vonták azt be a palotaegyüttesbe.⁵²

Eger. Várszékesegyház

Az egeri várban a múlt század végén megkezdett feltárások a két világháború között, majd 1957-től kezdődően folytatódtak. A két világháború közötti időben feltárták a várszékesegyház maradványait, majd 1965-től kezdődően sor került annak hitelesítő ásatására is a maradványok helyreállítása előtt. E feltárások idején a román kori székesegyház déli falához épült gótikus kápolnák falai között korábbi román kori falakat

találtak. E falak helyzetét, méretét a hitelesítő feltárások pontosították. Legutóbb 1981-ben olvashattunk egy rövid hirt a feltárás e részével kapcsolatban. „A román kori székesegyház hajójának déli fala mellett a K.5-ös szelvényben folytattuk az Árpád-kori temető feltárását, s az ott előkerült korai íves falnak letisztítását, felmérését. E fontos részlet kutatását a következő évben folytatjuk. További részleteit a később ráépített falmaradványokból kell kibontani.” A megjelent feldolgozások, a helyszínen bemutatott és ott előkerült részletek tanulmányozása után a következő vélemény alakult ki bennünk. A fenti jelentésben szereplő „... korai íves fal...” egy keletelt körtemplom hajójának déli falmaradványa, amelytől keleti irányba indul tovább a szentély (félköríves) részlete. Az ettől nyugatra feltárt hosszú épület egy palota (püspöki), amelyet később esetleg hajóként a körtemplomhoz csatoltak, legalábbis részben. Ez viszont azt jelenti — amiről eddig nem tudtunk —, az esztergomi vár Szent Vid-palotakápolnájával és Székesfehérvárral együtt, hogy a cseh és lengyel példákhoz hasonlóan, azokkal csaknem egyidőben, a X—XI. század fordulója táján hazánkban is épültek fejedelmi és püspöki palotakápolnák. Az egri anyag, maradványok elemzése még további megfigyelések, felismerések lehetőségét rejti magában (22. ábra).

A palota két oszloppal tagolt bejárata, kapuja a déli oldalon volt és a feltételezett középső helyiségbe nyílt. A kapu keleti oszlopának két félhenger taggal díszített lábzata és a nyugati oszlop mögötti falpiller maradványa eredeti helyén látható. A keleti helyiség északi falának vonalában feltárt, a padlóban bemutatott pillér és falpiller valószínűleg annak az áttört technikával készített, palméttákkal díszített fejezetű pillér helyét őrzi, amely a gótikus püspöki palota állandó történeti kiállításán látható.⁵³

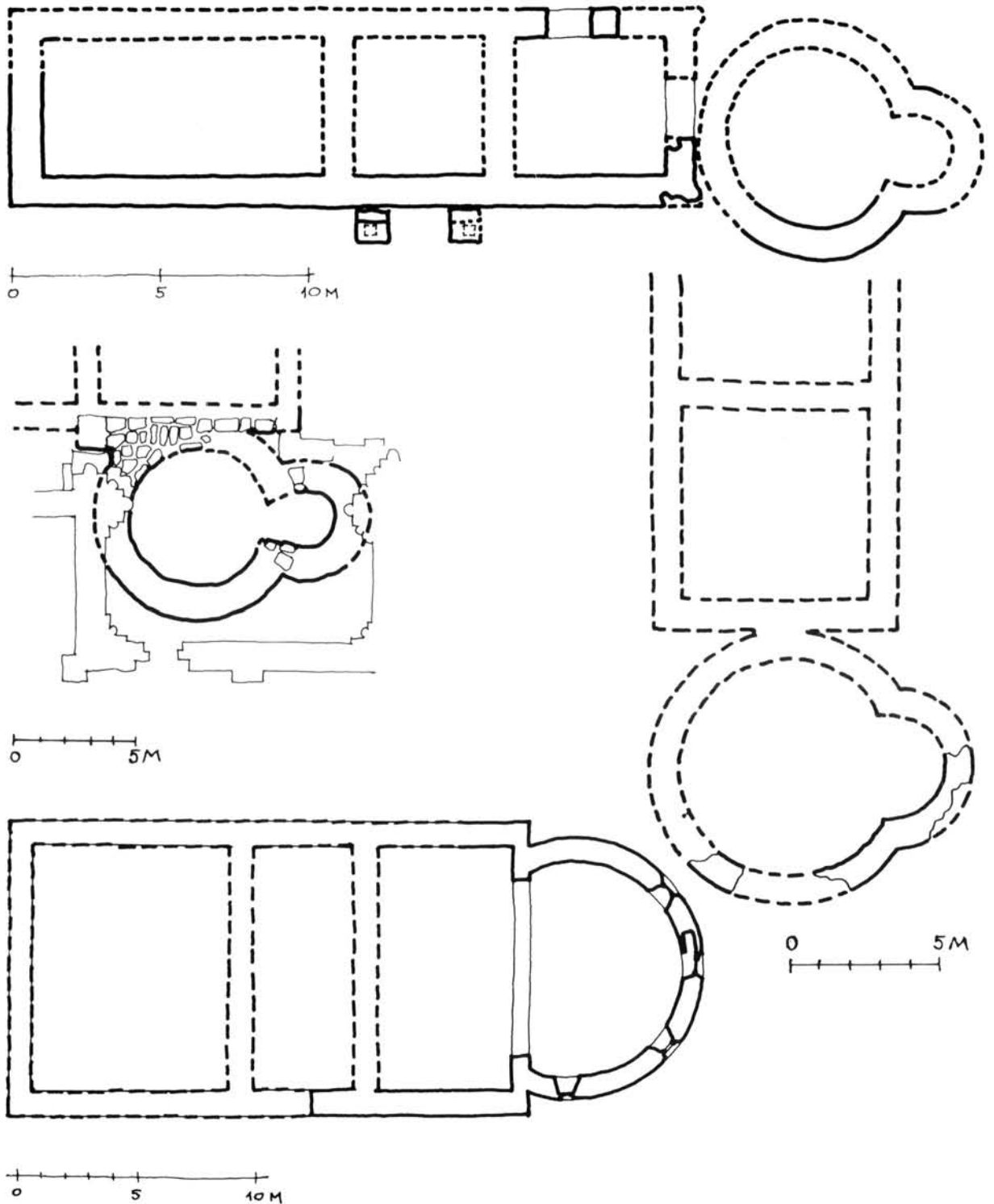
Az egri várszékesegyház feltárását ismertető feldolgozásokban sem találunk olyan adatot, értékelést, amely rámutatna, hol állt az első templom a várban, milyen volt és mikor épült. Azt tudjuk, hogy hazánkban az első püspökségek közé tartozik az egri is, amelynek alapítása, feltehetően első templomának felépítése István király uralkodásának első évtizedében megtörtént. A helyi hagyomány szerint István a közeli Királyszékről nézte a székesegyház építését. A lengyel példák nyomán most már biztosan állíthatjuk (Krakkó, Gniezno, Plock, Przemysl), hogy az egri vár területén először egy körtemplomot építettek, egy keresztelőegyházat. Ez volt a püspöki székesegyház valószínűleg I. (Szent) László király idejéig. Az egri püspökség alapításáról, s a néki később juttatott királyi adományokról egy XIII. századi oklevél számol be. Az alapító István király után Lászlót említi az oklevél, aki gazdag adományokkal, birtokokkal gazdagította a székesegyházat. Ekkor épülhetett a romjaiban ma is látható nagy háromhajós, három félköríves szentélyvel záródó székesegyház. Vessünk azonban még egy pillantást a körtemplomra, amely 70—80 éven keresztül püspöki egyházként ismert egyházi központ volt.⁵⁴

Az első évtizedek a térítés, a püspökség szer-

vezésének jegyében telhettek. Ekkor, István király korában épültek szerte az országban az első templomok. A nemzetségek szálláshelyein, központjaiban a „székesegyházhoz” hasonló körtemplomokat építettek, csakúgy, mint a központoktól távol eső, de fontos királyi birtokokon (Sárospatak). A nemzetségek központjaiban épített körtemplomok közé sorolhatjuk az egri püspökség területén a már más vonatkozásban említett kishánai, sályi (Borsod megye) maradványokat. A kishánai körtemplom nemzetségtípi jellegére a két alakos és egy kereszttel díszített, egykor sírokat lezáró kő utal. Ugyancsak azt bizonyítja az a tény is, hogy később a körtemplom nyugati oldala mellé kör alakú védőtornyot, majd később köréje várat építettek. A sályi körtemplom esetében ugyanez az alaphelyzet. Ott az Őrsúr nemzetség korai központja lehetett, ahol vár is épült (Latorvár). Valami, általunk még nem ismert ok miatt a nemzetségi központ a szomszédos kácsi völgyben épült ki. Ott épült fel a nemzetség Szent Péter tiszteletére szentelt monostora, feltehetően már a XI. században, s valamivel később váruk is. Valószínűleg a nemzetség két ágának birtokközpontja lehetett Kács és Sály, s ez lehet a magyarázata a két hely korai templomának. Sárospatak esetében az uralkodói központoktól való nagy távolsága jelentette a hely fontosságát és az, hogy északkeleti irányba fontos út vezetett a településen keresztül, amelyet erős fegyveres nép őrizhetett. Ezek tették lehetővé e távol eső helyen a térítést, amelyhez szükséges volt a keresztelőkápolna építése. Ez egyben az egyház és a király hatalmának jelképe is volt.⁵⁵

Gyulafehérvár. Keresztelőkápolna

A székesegyház régi sekrestyéjének alapmegerősítése során a padló alatti rétegben egy körkápolna tekintélyes maradványai kerültek elő. A körkápolna habarcsa téglaporrall kevert volt, amely elütött a második székesegyház tiszta mészhabarcsától. E Bizáncban szokásos habarcs használata is felvetette a bizánci—bolgár kapcsolatok lehetőségét a Gyula 948 körüli megkeresztelésére és Hierotos görög püspök Magyarországra jövetelére vonatkozó történelmi adatok mellett. A székesegyház déli falának és a kápolna érintkező részének maradványait egy építésbe sorolták, bár itt a megfogalmazásban bizonytalanság érződik. „... Nincs nyoma annak, hogy a körkápolna külön épült volna.” A kutatásról készült felmérés egyértelműen mutatja, hogy a falpillérek alapozása és más falmaradványok miatt nehéz volt ott pontos megfigyeléseket tenni. A maradványokat az 1967-ben megkezdődött restaurálási és feltárási munkák ismertetésében is a székesegyházhoz kapcsolt keresztelőkápolnának tartották. Ez utóbbi munkákat ismertető feldolgozás az alaprajzot már módosította a körkápolna esetében is. Ennek a felmérésnek alapján annak külön való építése már nem kizárt dolog. A székesegyház monográfiája ezzel kapcsolatban a következőket írta. „... A keresztelőkápolnának és háromhajós bazilikának egységbe kapcsol-

22. ábra. Püspöki székhelyek „palotakápolnái”: 1. Eger, 2. Gyulafehérvár, 3. Nyitra (Nitra), 4. Veszprém
Abb. 22. „Palastkapellen” bischöflicher Residenzen: 1. Eger, 2. Gyulafehérvár, 3. Nyitra, (Nitra), 4. Veszprém

lása a középkori Magyarország területén szokatlan megoldás. „A gyulafehérvári székesegyház építésével kapcsolatban is felvetődött már korábban a szerényebb kezdet lehetősége.⁵⁶

Mostani vizsgálatunk alapján — a felsorolt példák nyomán — egyértelműen kimondhatjuk, hogy a gyulafehérvári körtemplom első magyar keresztelőegyházunk, s azt valószínűleg Gyula építette, feltehetően egy északi falához kapcsolódó „palotával” együtt, amikor Hierotos püspököt hazánkba hozta. Érezzük a súlyát e kijelentésnek, de az igazság azt kívánja, hogy kimondjuk ezt. Ez a hazánk területén megindult bizánci térítés — talán Cirill és Metód tanítványai nyomán — első építészeti emléke, amely formailag és méret tekintetében egyező a korábbi morva-cseh, közös bizánci—bolgár töről fakadt körtemplomokkal (22. kép). Ez azt is jelenti, hogy megelőzi a későbbi cseh, lengyel félköríves szentélyű körtemplomokat, püspöki keresztelőházakat, és mintául szolgált a hasonló magyarországi templomok építéséhez. A fent elmondottak szükségessé teszik a keleti kereszténység térítőtevékenységéről alkotott képünk helyesbítését. Gyulafehérvár hatása elsősorban az ország déli részén érvényesülhetett. Úgy gondoljuk — miként az egi püspöki keresztelőegyházzal kapcsolatban tettük —, a Gyulafehérvárhoz aránylag közel eső Algyógy és a távolabbi Bács területén álló, illetve feltárt körtemplomokat is a királyi, nemzetségfői keresztelőegyházak közé sorolhatjuk, amelyek a XI. század első felében épülhettek. Bács esetében még a kalocsai és szerémi püspökség kérdése érdemel a körtemplommal kapcsolatban figyelmet.⁵⁷

Nyitra. Szent Emmerám-templom

A nyitrai püspökség története, a székesegyház építésének története mindmáig vitatott kérdéseink közé tartozik. A csehszlovák kutatók a morva birodalom idejére teszik a püspökség alapítását. A székesegyház területén azonban nem kerültek elő a feltárások során ez időre tartozó leletek. A hazai kutatók dukátusi területnek tartják Nyitrát és környékét, ahol a fejedelmi család hercegei tartották kezükben a hatalmat. A várban álló Szent Emmerám tiszteletét ők Gizellán keresztül Regensburggal hozzák kapcsolatba. A rendelkezésünkre álló adatokat megvizsgálva, e kérdésről a következőket mondhatjuk.

A Szent Emmerám-templom háromnegyed kör alakú, amelyhez nyugatról hosszahajó csatlakozik. A későbbi építkezések megváltoztatták az eredeti helyzetet, a hajónak csak egy rövid keleti részét hagyták meg, azt is átalakítva. Ismerünk Nyitráról egy román kori kőfaragványt, amelynek korát Gerevich Tibor a XII. századra határozta meg. A kőfaragvány egy centrális szentélyű, hosszahajós templomot ábrázol. A szentélyen egy letört fejű szent ülő alakja látható. Ha a szentély és a hajó arányai szerint kiegészítjük a templom megmaradt román kori részét nyugati irányba, megkapjuk a felmérésen annak megközelítőleg pontos méretét. E feltevés igazolására természetesen egy régészeti feltárás mondja

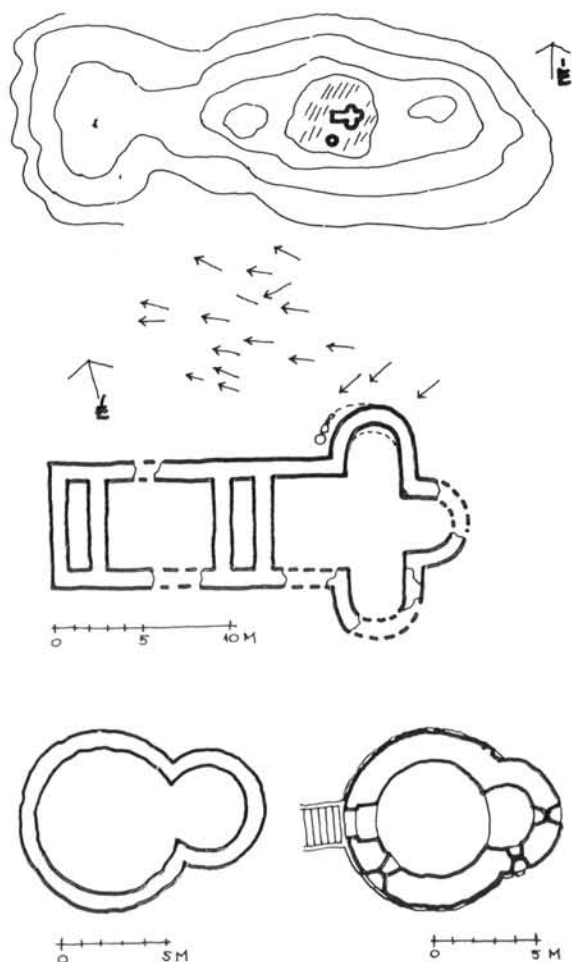
ki majd a végső szót. Ezzel az alaprajzi rekonstrukcióval, amelyet az említett kőfaragvány alátámaszt, megjelent előttünk egy palotakápolna (22. kép). Formái, méretei szerint, valamint jól vizsgálható külső falszöveve alapján összehasonlítható az egi és az esztergomi, valamint a lengyel példákkal. Ennek nyomán viszont azt mondhatjuk, hogy Géza testvérének, Mihálynak vagy valamelyik fiának részére épülhetett a X. század utolsó évtizedében. A nyitrai püspökség később alapított — vagy újjászervezett — püspökségeink közé tartozik. Lehetséges, hogy éppen a dukátusság intézménye, a hercegek birtoklása késleltette e palotakápolnának püspöki székesegyházzá történt átalakítását, a püspökségnek a várhegyen történő újjászervezését.⁵⁸

A püspökségnek a várban történt újjászervezéséig e területen is folyt a még pogány népcsoportok térítése, megkeresztelése, amelyet az esztergomi érsekség irányíthatott. A Nyitrát övező területek néhány centrális és körtemploma arra mutat, hogy az ország más területein, a püspökségek és nemzetségfők — e helyen a herceg és a nemzetségfők — irányítása mellett épült keresztelőegyházak itt is megtalálhatók.

A dévényi várhegy alsó, a váromtól keletre eső fennsíkján egy háromkaréjos szentélyű templom maradványát tárták fel. A háromkaréjos szentélyű templomnak ugyancsak hosszú, keskeny hosszahajója volt, de abban három fallal négyes belső osztást valósítottak meg Ennek nyomán egy kereszt alaprajzú kápolna rajzolódott ki előttünk, amelyhez nyugatról egy háromszatú palota csatlakozott. E palotarész két végében lévő, kb. 1,5 m széles keskeny belső tér lépcsőre, s ezen keresztül emeleti építményre enged következtetni. A palotától kissé délnyugatra feltártak egy körtemplomot, amely az eddigi példákat tekintve keresztelőegyház lehetett (Plock). A dévényi háromkaréjos palotakápolna hercegi vagy nemzetségfői építésnek tekinthető. A dévényi keresztelőegyház, valamint a palotakápolnától északra feltárt, honfoglalás korinak meghatározott temető arra utal, hogy ezek a templomok a XI. század első felében épülhettek e fontos stratégiai pontokon. E korhatározást a plocki kápolna átépítése is erősíti⁵⁹ (23. ábra).

A dévényi, szentély nélküli körtemplomhoz hasonló formájú maradvány került elő a pozsonyi várban és a városban egy másik, a székesegyház mellett. E forma alapján az esztergomi Szent Vid-kápolna hatására gondolhatunk. Az uralkodó igen fontosnak tarthatta e nyugat felé eső fontos stratégiai pontok őrzését, az általa megbízott keresztény, magas tisztséget viselő katonai vezető (ispán) vezetése mellett. Ugyanez vonatkozik a hasonló jelentőségű Trencsénre is, ahol a várban ugyancsak egy „szentély nélküli”, később belül négykaréjosra alakított körtemplom maradványait tárták fel. Trencsén északi irányba vezető fontos utat és kaput őrzött, zárt le. Fontos szerepe volt az István király és Gyula, illetve a lengyelek közti vitákban, a környéken zajló ellenségeskedésekben.⁶⁰

Nyitra és Trencsén között még két olyan félköríves szentélyű körtemplomot ismerünk, amelyek építését a X—XI. századra tehetjük.

23. ábra. Palota és keresztelőkápolnák: 1. Dévény, várhegy a palota- és a keresztelőkápolnával, 2. Dévény (Devín), palotakápolna, 3. Ducove, 4. Szokolca (Skalica) *Abb. 23. Palast- und Taufkapellen: 1. Dévény, Burgberg mit der Palast- und Taufkapelle, 2. Dévény, Palastkapelle, 3. Ducove, 4. Szokolca (Skalica)*

Ducovén a folyót követő út fölötti dombon tartak fel egy elég nagyméretű körtemplomot. Környezetében XI–XIII. századra keltezhető sírleleteket, valamivel távolabb a nagymorva birodalomból ismert fegyveres sírokat tártak fel. Ezek alapján ez esetben is egy fegyveres kísérettel rendelkező nemzetség vagy törzsfő keresztelő-egyháza került elő, amely később a település plébániatemploma lett. Ez és a hasonló formájú, ma is álló szakolcai körtemplom ugyancsak a magyar állam stratégiai fontosságú pontján épült a XI. század elején.⁶¹

Veszprém. Szent György-kápolna

Mint ma a bevezetőben említettük, a veszprémi Szent György-kápolna feltárása és a kutatás tudományos feldolgozása hozta az első eredményeket körtemplomaink kutatásában, Csemegi József kérdésfelvető tanulmánya után. Építésének idejét a X. század utolsó évtizedében, a

századforduló táján vélték megtalálni. A közelében álló római kori eredetű székesegyház miatt azonban bizonytalannak tekintették ezt az időpontot, miután a kutatók egy része a római kori székesegyház keresztelőkápolnájának tartotta a feltárt maradványokat.

Az azóta eltelt időben végzett kutatás és feldolgozások a római kori székesegyháznak nem tudták kimutatni olyan részleteit, amely azonosítható lenne a fenti időponttal. A veszprémi püspökséget kutatóink a legkorábbi alapításnak tartják, amely megelőzte Esztergomot. Eddigi vizsgálataink, az említett hazai és külföldi példák nyomán elfogadhatjuk építési időpontként a X. század utolsó évtizedét. Ez megerősíti a püspökség idejére vonatkozó történeti megállapításokat is. Egy valamit azonban ismételtelen megerősíthetünk. A félköríves szentélyel záródó körtemplom püspöki keresztelőegyházként épült, s azt a nagyobb római kori székesegyház két-három évtizedig tartó építkezésének befejezéséig püspöki székesegyházként használták. Északi oldalánál Egerhez, Esztergomhoz, Gyulafehérvárhoz és Nyitrahoz hasonlóan „palota” állhatott. Egy, az egréhez hasonló hosszúságú palota (kb. 22–23 m) elfért a mintegy 25–30 m-re északra meredeken lefutó hegyoldal pereméig, még egy várfal közbeiktatása mellett is.⁶²

Két hasonló formájú és méretű, félköríves szentélyű kőkápolnát ismerünk még a veszprémi püspökség területén, amely kapcsolatba hozható a veszprémi keresztelőegyház építésével és az ott zajló tevékenységgel.

Öskü falu fölött, egy kiemelkedő sziklaszirten áll az egyik ilyen körtemplom. A környéken levő, a fejedelmek családjaihoz tartozó hercegek nevei, Székesfehérvár és Veszprém közelsége egyértelműen utal a fejedelmi törzs birtoklására. A területből kiemelkedő sziklaszirten feltehetően igen korán felépült körtemplom, keresztelőkápolna azt a gondolatot veti fel, hogy a kereszténnyé lett fejedelmi család ezen a szálláshelyen is igyekezett kereszténnyé tenni népét, és a veszprémi egyház mintájára keresztelő-egyházat építtetett István király uralkodásának első évtizedében.⁶³

Keszthelyen a gótikus plébániatemplom mellett az Ösküihez és veszprémihez hasonló körtemplomot tártak fel. E területet a X. század végén a Vérbulcsú nemzetség birtokolta, ahol a magyarokon kívül besenyő, berény és más népelemek is éltek. Ezek térítésében lehetett szerepe a Szent István uralkodása idején felépített egyháznak.

E területen még Tapolcán számolhatunk egy korai körtemplommal a temető közelében, ősi, fontos utak találkozási pontjánál. A Szent Miklós tiszteletére szentelt templomot 1745-ben említik, s körformáját egy XVIII. századi térkép örizte meg számunkra. Koraiságára a város és a templom nevével helyezete, s régészeti anyag utal (fésűs, hullámvonalas kerámia).⁶⁴

A középkori püspöki székhelyeken feltárt hét legkorábbi keresztelőegyház közül — ezek 1009-ig már felépültek — öt körtemplom volt. Ezek püspöki keresztelőegyházak voltak. A püspökségek István király uralkodásának végére történt megerősítéséig ezek a mai szemmel kis

méretűnek tűnő templomok voltak a szerveződő, térítő, keresztelő püspökségek első székesegyházai. Mintául szolgáltak a királyi, hercegi, nemzetségszervező birtokokon, fontosabb stratégiai pontokon épülő keresztelőegyházak építéséhez. Ezek közül, véleményünk szerint, egy sem épült eredetileg plébániatemplomnak, mert a plébániák szervezésére csak később kerülhetett sor, s a hazai papság nevelése is hosszú időt vehetett igénybe. Később ezek a templomok a letelepült nép plébániaegyházai lettek, vagy az új, nagyobb székesegyházak keresztelőkápolnáivá váltak.⁶⁵

Vizsgálatunk nem terjedt ki az összes hazai körtemplom részletes elemzésére. Erre nem is volt lehetőség, s azt nem tűztük ki célul magunk elé. Közöttük feltehetően van még néhány olyan (pl. Rábaszentmiklós, a szandai várhegyen feltárt maradvány stb), amely besorolható később e korai, keresztelőegyházak épített körtemplomok csoportjába. Ehhez szükséges a királyi, hercegi és nemzetségszervező birtokok és az említett példák nyomán a harcászati szempontok pontos egybevetése.

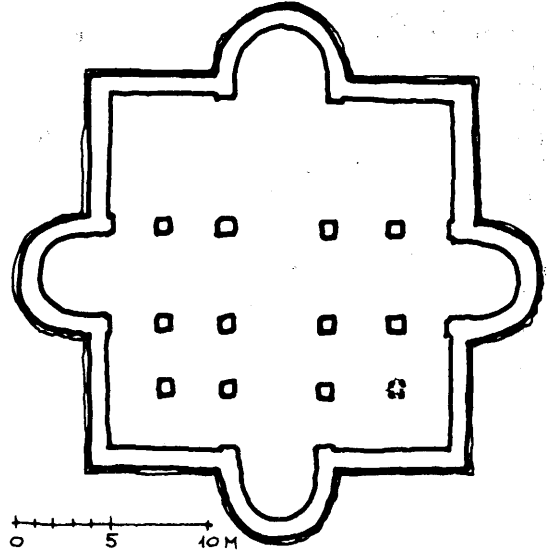
3. Királyi alapítású centrális kolostortemplomaink

A már leírt hazai előzmények után még két centrális templom épült királyi temetkezés céljából. E két templom, a feldebrői és a szekszárdi, méreteit és szerkezeti részleteit, felépítményét, tér- és tömegképzését tekintve túlszárnyalja Géza fejedelem egykori, Szent Péter tiszteletére szentelt, hasonló célból épített templomát. Az építési idejük közötti több mint fél évszázad adja meg erre a magyarázatot. A királyság István király uralkodása alatt szervezetileg és gazdaságilag egyaránt megerősödött. Ezzel együtt az egyház tekintélye, hatalma is megnövekedett szervezetének kiépítése során. Ez a fejlődés tette lehetővé, hogy királyaink temetkezőhelyül a korábbinál nagyobb templomot építsenek. Példa erre István király székesfehérvári bazilikája, amely azonban nyugati mintára hosszahajósan épült és félköríves szentéllyel zárult. Az István által választott utód e tekintetben is követte elődjét. De az őt felváltó Aba Sámuel, majd később I. Béla — Istvántól eltérő formát választva — centrális templomot építtetett magának temetkezőhelyül Feldebrőn és Szekszárdon. Feldebrőn ezt az elhatározást a közeli Tarnaszentmária egy évszázaddal korábban, részben hasonló célból épített kis temploma és az abasári, ugyancsak centrális palotakápolna megléte is sugalmazhatta. Szekszárdon más okok játszhattak közre.

Feldebrő. Rk. templom

A feldebrői templomot — a közeli tarnaszentmáriaival együtt — a múlt század végétől kezdődően legértékesebb kora román kori emlékeink közé sorolták. Nagyméretű, oszlopkötegekkel két részre osztott altemplomának hajójához keletről félköríves szentély, nyugatról egy dongaboltozatos sírkamra csatlakozik, középen egy központi

helyzetű sírral. Az altemplom hajóját román kori falképek díszítik. Az egykor öthajós, négyzetes formájú hajóhoz eredetileg minden oldalon egy-egy félköríves záródású apszis csatlakozott. Az öthajós templomot a XIII. században háromhajóssá alakították, s csak keleti apszisát hagyták meg. E formájában az István király által szorgalmazott, nyugati típusú templomok (hosszhajós, félköríves szentélyű) csoportjához igazodott (24. ábra).

24. ábra. Feldebrő, rk. templom (alaprajz a vezetőből)
Abb. 24. Feldebrő, römisch-katholische Kirche (Grundriss aus dem Leiter)

A templom építésének ideje, az előképek kiválasztása tekintetében különböztek a vélemények. A templom helyreállítását megelőző régészeti kutatások, majd az azt követő falkutatási munkák során éles vita alakult ki a fentiekkel kapcsolatban a különböző területen dolgozó kutatók között, amely végigkísérhető folyóiratokban megjelent munkáikon keresztül. A vita csaknem a templom múlt évben befejezett helyreállításának végéig tartott. Sajnos, azóta sem jelent meg a kutatást végzők tollából még egy előzetes beszámoló sem. A viták anyaga, a szűkszavú jelentések, de leginkább a helyreállított templom látható részletei lehetőséget adnak arra, hogy e most folyó vizsgálat keretében — ha csak igen röviden is — megemlékezzünk e templomról is.

A templom méretei (eredeti), részletmegoldásai, térképzése és eredeti tömegalakítása — a kor függvényében — csakis királyi akaratra jöhetett létre hazánkban. Istvánról és Péterről tudjuk, hogy hosszahajós, félköríves bazilikát építtetett. Ez időben véleményünk szerint ilyen méretű templom építésére a királyon kívül másnak nem volt joga és más vonatkozásban lehetősége. A most elmondottakat alátámasztja az is, hogy az István király alapított bencés apátságok is hasonló elrendezésűek voltak, amelyeket ismerünk (Pécsvárad, Zalavár), és ilyen volt az első kalocsai székesegyház is. Elfogadhatjuk a korábban mások által is felvetett lehetőséget — megerősít-

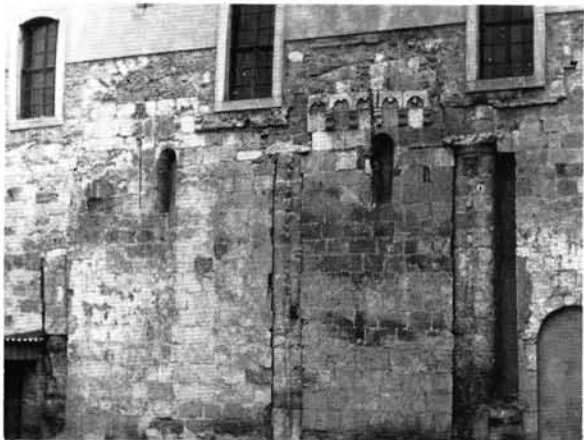
ve jelenlegi vizsgálatunk eddigi anyagával —, hogy a feldebrői templomot Aba Sámuel építtette temetkezési helyének őrzésére és egyben hatalmának kifejezésére. E tekintetben is elhatárolta magát a Pétert trónra segítő Istvántól, s egy régebbi példát, Géza fejedelem palotakápolnájának nagyobb, díszesebb formában történő megvalósítását tüzte célul maga elé. Rövid uralkodása azonban nem lehetett elégséges célja megvalósítására, s így azt utódai, fiai és az erős Aba nemzetség fejeztette be.

A templom építésének történetéhez a történeti adatokon kívül az ásató régész jelentései is fontos adatokat szolgáltatnak. Az 1973-ban folytatódó — a korábbiakat követő — ásatásnak néhány adatát fontosnak tartjuk most kiemelni, mert segítségükkel eddigi ismereteinket kiegészíthetjük. 1976-ban az altemplom sírkamráját tárták fel. 1978-ban előkerültek a centrális templom (XI. századi) középső szögletes pillérei és a nyugati mellékhajó oszlopkötegeinek maradványai. Kibontották a sírkamra nyugati falához a hajóból levezető lépcsőt (széles kőlépcső) és a sírkamrába nyíló betekintőablakokat. Sikertelenül egyértelműen bizonyítani — ami a heves viták egyik pontját képezte — a sírkamra és az egész központi elrendezésű felső templom egyidejűségét. A templomkertben a barokk szentélytől délkeletre az 1976-ban már feltárt temető körítőfala alatti rétegben „... egy korai, kváderes falú kőépület...” részletei kerültek elő. Az épület és az abba később betelepült bronzolvasztó műhely maradványait elvágta az a nagy árok, amely az egész templomot — még a körítőfal építése előtt — bekerítette. Említésre méltó még e helyen, hogy 1979-ben a barokk szentélyben feltárták az első templom keleti apszisát. Az altemplom boltzata felett előkerült az eredeti terrazzopadló nagy, összefüggő részlete. Ez az adat nagy jelentőségű a most tárgyalt X–XI. századi, centrális elrendezésű templomaink szempontjából, ahol ilyen jelentős méretű padlómaradványokat nem találtak, s így ez a lehetőség azoknál is figyelembe vehető.⁶⁶

A jelentésben sehol sem szerepel kolostor-maradvány előkerülése, de feltártak egy különálló, jelentős méretű, kváderkövekből falazott kőépületet. A már említett székesfehérvári példa nyomán valószínűnek tartjuk, hogy a templom nem szerzetesek részére épült, hanem lényegében palotakápolnának. A nagy tornyot szánták a király, Aba Sámuel és családja lakóhelyének. E vonatkozásban Géza székesfehérvári palotáján kívül az Abák közeli, abasári palotakápolnájára ösztönözhetette Aba Sámuel a feldebrői építkezéseket hasonló megvalósítására.

A nagyarányú építkezésekre a királyi méltóság, hatalom adta meg a lehetőséget Aba Sámuelnek. A templom alaprajzi elrendezését és felépítményét vizsgálva, általában Germigny des Prés korai centrális templomát hozzák fel párhuzamként. Ez jó példa, ugyanis építető püspöke görög volt, s bizánci építészeti megoldást valósított meg frank területen. Az ilyen alaprajzú és felépítményű templomok legszebb példáit ugyanis Grúziában (Dzsvári) és Örményországban (Ecsmiadzin) találhatók. Ez esetben min-

denképpen számolhatunk az Aba nemzetség (kabarok) még meg nem szűnt Kaukázus-vidéki kapcsolatával. E tekintetben még két fontos adatot említünk meg. A templom oszlopkötegei (25. ábra) az alagondolat tekintetében rokon-ságot mutatnak az egri várban feltárt, már említett pillérrel, amelyet díszes, áttört technikával készült palmettás fejezet zárt le. Feldebrőn a sarkokon helyezkednek el a hengertagok, Egerben pedig a pillér oldalának közepén, a sarkaira ék alakú tagozat között. Ezen utóbbi tagozatok a feldebrői templom oszlopkötegei oldalának középrészén találhatóak a hengertagok között. A templommal kapcsolatos vitákat legutóbb összefoglaló Gyurkó János az oszlopkötegek egyik párhuzamként a hagharcini kolostor templom déli kapujának karéjos pilléreit említi (Örményország). A dolgozathoz írt hozzászólásban Györfly György megemlíti, hogy a templom védőszentje a Szent Kereszt volt 1332–1337 között, tehát valószínűleg eredetileg is. Ez igen lényeges, mert egyrészt az alaprajzi elrendezésre is magyarázatot ad, másrészt a grúziai párhuzamot is erősíti. A grúzok első templomukat a Szent Kereszt tiszteletére szentelték (Dzsvári). A templom ma is áll a kora középkori főváros

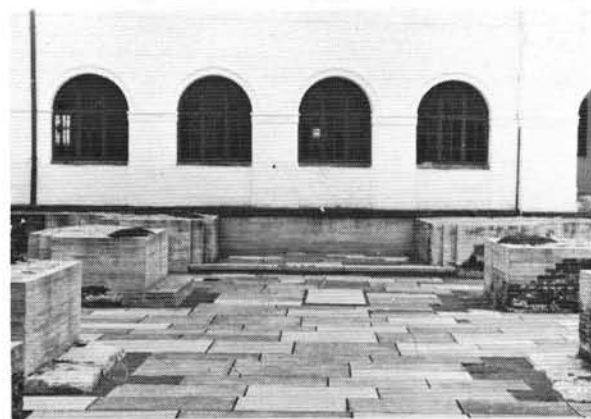
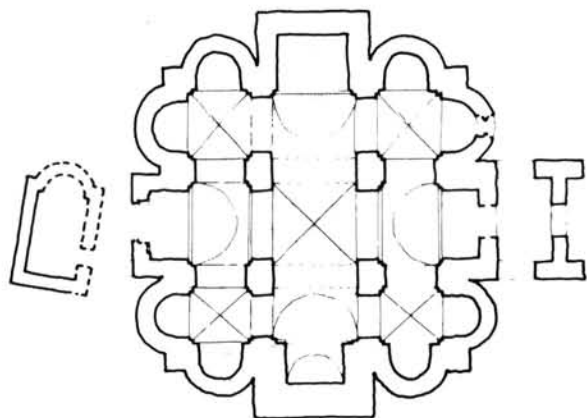
25. ábra. Feldebrő, a templom északi hajójálabá foglalt kora román kori (XI. század 1. fele) oszlopkötegek
Abb. 25. Feldebrő, Säulengebinde an der nördlichen Kirchenmauer (1. Hälfte des XI. Jahrhunderts)

feletti magas sziklaszirten, ahol valószínűleg Esztergomhoz, Plockhoz, s talán Öskühöz és Veszprémhez hasonlóan pogány áldozati hely lehetett.⁶⁷

A fent elmondottak alapján módosíthatjuk a feldebrői templommal kapcsolatos eddigi felfogást az eredet kérdésében, az eredeti rendeltetés és a védőszent tekintetében. A templom Aba Sámuel sirtemplomaként és királyi „palotakápolnaként” épült, bizánci műveltségű építőműhely közreműködésével.

Szekszárd. Bencés apátság temploma

Vizsgálatunk utolsó állomása a szekszárdi apátság templomának rövid értékelése. A régészeti feltárást részletes feldolgozás követte, amely kitért az eredet kérdésére is. A négy pillérrel kilenc részre osztott belső tér minden irányban, a hossz- és keresztirányú tengelyeknek megfelelően, egy-egy téglalap alakú kisebb térrel bővül, így a tér kereszt alaprajznak megfelelően bővül, amely ismert grúz és örmény példák szerint a felépítményben jól láthatóan jelentkezett. A kereszt szárai közti kisebb négyzetes, egykor

26. ábra. Szekszárd, az I. Béla király által alapított és épített bencés apátsági templom alaprajza

Abb. 26. Szekszárd, Grundriss der benediktiner Abteikirche die vom König Adalbert I. gegründet und gebaut worden ist

alacsonyabb terekhez a két külső oldal felől egy-egy félköríves apszis csatlakozik, a templom az alapot képező kereszt alaprajzon kívül nyolckarjossá formálódik (26. ábra). Európában egyedülálló alaprajzú volt a szekszárdi apátság temploma, amelyet I. Béla királyunk építtetett — nyilván Géza fejedelem és Aba Sámuel István (Szent) királlyal, szellemi örökségével szembe-szegülve — temetkezési templomként és hatalmának mindenki számára egyértelmű jeleként, egykori dukátusi (hercegi) birtokán. Az István király, illetve a történeti források szerint felesége, Gizella királynő által megvakított Vazul egyik fia tiltakozott a családót ért kegyetlen sérelem ellen e több vonatkozásban jelképek mondható nagyszerű építészeti alkotásban. Ezzel a hazai vonatkozásban monumentálisnak mondható alkotással be is fejeződött nálunk az ilyen jellegű alkotások kora, amelyek szerényebb formában és méretben jelentkeznek ismét nálunk, mintegy száz évvel később.⁶⁸

E hazánkban és Európában egyedülálló építészeti alkotás létrejöttét a feldebrői templomhoz hasonló körülmények segítették. Kijevből, I. Endre király feleségével, Anasztáziával jöhettek a Kaukázus-vidék centrális építészetét jól ismerő mesterek hazánkba. Az is lehetséges, hogy az e vidékkel kapcsolatot tartó Aba-nemzetség révén kerültek hazánkba a szekszárdi templomot építő mesterek. Az sem elképzelhetetlen, hogy a feldebrői mesterek dolgoztak Aba Sámuel halála, az öt másodszor trónra lépő Péter uralkodása és végül az ő halálát követő zavaros helyzet miatt elhúzódó munkák közben a szekszárdi templom építésén a királyi kőfaragó- és építőműhely szervezett keretein belül.

Az építkezéseket és a bizánci tanultságú mesterek közreműködését Béla király rövid, de a krónikák által is megörökített két mozzanata is alátámasztja. „...országa területére a bizánci aranyat hozta forgalomba... Egész életében nem változtatta meg a pénz értékét...”. Temetkezőhelyéről a következőket olvashatjuk: „... A Szent Megváltó monostorában temették el, melyet maga épített azon a helyen, melynek neve Szögyszárd...”. A templom védőszentjének, a Szent Megváltónak névválasztása a bizánci kultúra területén kedvelt volt. Szekszárd kiválasztása a dukátusi területen a nyitrai, bizonyos vonatkozásban a feldebrői — nemzetségi birtok — helyválasztására emlékeztet bennünket.⁷⁰

III. ÖSSZEFOGLALÁS

Az elvégzett vizsgálatból egyértelműen kiderül, hogy a körépítmények az őskortól kezdve ismert kultikus és temetkezési építmények. Ez utóbbiak a görög-hellén, majd a római építészetben külön-külön is virágzásnak indultak. A római császárok dicsőítésére fejlesztették ki e csoport legkiemelkedőbb emlékeit, amikor a palotaegyüttesbe foglalt monumentális centrális temetkezőhely (mauzóleum) az istenített császár életében vallási kultusz hely és hatalmi reprezentáció is volt (Róma, Angyalvár, Split, Diokle-

tianus palotája, Saloniki, Galerius mauzóleuma és diadalíve stb.). Ez ideig a körforma, centrális felépitmény feltehetően igen ősi napkultusból fejlődött a Világosság és a Sötétség örök harcának vallásos hiedelmén keresztül a római császárkultuszban formát öltött uralkodó hatalmi szimbólumává. Innen már csak egy igen kis lépést kellett megtenni, hogy ez az építészeti megoldás átmentődjék a keresztény világba az ősi halotti kultuszt és az újjászülöt embert jelképező keresztelőkápolnák formájában.

Az első monumentális keresztény centrális templom a Szent Sir-templom volt Jeruzsálemben. Közvetlen hatása, nemegyszer a fent említett nagyszerű római emlékekkel együtt, évszázadokon keresztül kimutatható. Ezek sorából kiemelkedik a ravennai és az aacheni palotakápolna, amelyek közvetlenül is hatottak a későbbi századokban.

A morva körtemplomok vizsgálatánál világosan kirajzolódott — Mikulcice három némileg különböző körtemplománál —, hogy azok Cirill és Metód térítőtevékenysége idején és hatására épültek, s a bizánci kultúra körébe sorolhatók. Az is valószínűsíthető, hogy keresztelőegyházak voltak a városon kívüli településeken. E helyeken nyílt lehetősége a korábbi frank-német eredetű egyházak mellett a testvéreknek — szláv nyelven — a térítésre. A felsorakoztatott példák nyomán valószínűnek látszik, hogy itt alakult ki a keresztelőegyházaknak az a formája (6. sz.), amely aztán elterjedt cseh, lengyel, majd a magyar területeken is a X–XI. században. (A 6. sz. templom nyugati, harmadik íves része véleményünk és a példák szerint később épült és védelmi célokat szolgált.)

E kisebb, egyszerű keresztelőegyházak sorából csak a prágai és a krakkói várban álló négykaréjos, az előbbieknél nagyobb püspöki keresztelőegyházak emelkednek ki. Ezeknél már az egyház hatalmának jól látható kifejezésére is törekedtek, rivalizálva a közel álló világi (fejedelmi) hatalom palotáival. Hasonló gondolatot vélünk a lengyel palotakápolnák esetében, ahol azonban a világi hatalom használta fel az egyházi épület hatalmának mindenki számára érthető bizonyítására. A lengyelországi keresztelőkápolnák, centrális és körtemplomok vizsgálata hozta a legújabb eredményeket az építészettörténeti kutatás e fontos kérdésében. A már régebről ismert palotakápolnák és körtemplomok mellett a locki, przemysli és wislicia feltárások eredményei segítettek bennünket a magyarországi anyag pontosabb meghatározásában. Ezeknek és az akkor meglévő szoros — fejedelmi családon keresztül — kapcsolat nyomán egyértelműen kimondhatjuk, hogy püspöki székhelyeinken, a székesegyházak közelében feltárt centrális és körtemplomok legkorábbi keresztelőkápolnánk voltak. A nagyobb székesegyházak felépüléséig ezek töltötték be azok szerepét, amely 10–40 évet is jelenthetett a székesfehérvári királyi bazilikára vonatkozó építési adatok alapján. Véleményünk szerint ez a kulcsa legkorábbi püspöki és nemzetségszűri központokban feltárt körtemplomaink eredetkérdésének. A hazai feltárt emléktanyag, a cseh és lengyel példák nyomán feltételezhetjük,

hogy az említett keresztelőegyházak mellett épületek („paloták”), tornyok is álltak (Abasár, Eger, Esztergom, Feldebrő, Gyulafehérvár, Nyitra, Pécs(?), Veszprém, Székesfehérvár).

Korai centrális keresztelőegyházaink és a fejedelmi, királyi hatalom jelképeként felépült „monumentális” templomok (Tarnaszentmária, Székesfehérvár, Feldebrő, Szekszárd), amelyek rendeltetése már összetettebb volt (egyházi szertartások, fogadások, temetkezések helye), kezdetben elsősorban a keresztelést szolgálták és csak később tolódott a hangsúly más irányba. (Egyes emlékeknél igen lényegesnek tartjuk a rendeltetés pontos meghatározását félreértések elkerülése miatt.)⁷¹

Igen lényegesnek tartjuk, hogy a vizsgált cseh-morva és lengyel területeken éltek és dolgoztak Cirill és Metód, valamint Szent Adalbert tanítványai, s mi is kapcsolatba kerültünk Bizánccal a X. század közepén, Bulcsú harka és Tormás herceg, majd az erdélyi Gyula küldetése és megkeresztelkedése idején.

A korai magyar centrális és körtemplomok eredetkérdésének a történetének tisztázása végett vállalkoztunk e munkára. Az előzményekből látható, hogy jó adatokat gyűjtöttünk a felvetett kérdés megválaszolására. Ez a vizsgálat arra is rávilágít, hogy az e korról kialakított történeti kép bizonyos pontokon további elemzésre, újraértékelésre szorul. Az átvizsgált anyag alapján újszerű kép bontakozik ki előttünk, amely ha nem is pontos még minden vonatkozásában, a korábbi megállapításokkal szemben jobban megalapozottnak mondható (pl. Abasár, Feldebrő, Nyitra, Székesfehérvár, Veszprém, Tarnaszentmária stb.)⁷²

Ez vonatkozik a gyulafehérvári székesegyház mellett feltárt félköríves szentélyű körtemplomra is. Ha nem is tudtunk az építés idejére vonatkozó korhatározó leletekre hivatkozni, a példák nyomán felvetett korai, az első székesegyházat megelőző építkezés talán elfogadhatóbb a korábbi véleményeknél. Megerősíti az új meghatározást a lengyel példák mellett az esztergomi, egri és veszprémi székesegyházak közelében feltárt hasonló méretű és formájú körtemplom igazolt léte, megismert maradványaik ismerete. Ezeknek alapján csaknem bizonyos, hogy a X–XI. század folyamán ezek a püspöki székesegyházaink közelében megismert körtemplomok keresztelőegyházak voltak, első „székesegyházainknak” mondhatók. Alátámasztja ezt az állítást a hatóságukban megismert, hercegi vagy nemzetségszűri központokban épült hasonló, XI. századi körtemplom.

Gyulafehérvár után a tarnaszentmáriai templomot tartjuk legkorábbi — a háromkaréjos szentély vonatkozásában — centrális templomunknak, amely kis mérete dacára kiemelkedő történeti és építészeti emlékünknék minősíthető. A jelentős, művészi értékű kőfaragványokkal díszített, körbefutó padkakkal tagolt kis templom az altemplom szentélyében feltárt aknás sír tanulsága szerint fejedelmi vagy esetleg hercegi sir-templomként épült 974–975 táján, amely egyben a hatalom kifejezője is volt. Hasonló lehetett Székesfehérvártól a Rózsa utcában feltárt — al-

templom nélküli — templommaradvány is eredetileg.⁷³

Hasonló céllal épült fel Székesfehérvárott a Szent Péter tiszteletére szentelt, négykaréjos, az előbbinél nagyobb méretű templom is. A mellette feltárt — „pincesz” — épületmaradvány, talán torony alapján Géza fejedelem palotakápolnájának tekintjük, amely az István által építtetett királyi bazilika elkészültéig az ország legjelentősebb egyháza volt, fejedelmi temetkezés, nemzetségfők keresztelésének, fontos tanácskozásoknak, s végül feltehetően koronázásnak színhelye. Hasonló szándék hozhatta létre — nagyobb méretekben és gazdagabb építészeti szerkezettel — Aba Sámuel őthajós, négykaréjos feldebrői templomát, majd I. Béla király székszárdi apátsági templomát. Ez utóbbi e különleges, értékes hazai emlékanyagunknak legszebb, de egyben utolsó példájának tekinthető, jelenlegi ismereteink szerint. E hazai viszonylatban jelentős méretű templomokat Géza fejedelem és az említett két király építtette. Hasonló építésére rajtuk kívül másnak

— ilyen méretben —, hercegnek vagy nemzetségfőnek nem volt lehetősége, „engedélye”. Az csak az uralkodót illette meg, így az hatalmának jelképe is volt, más rendeltetései mellett.

Kisebbségi méretben azonban a fejedelemmel, királlyal szövetségben lévő erősebb nemzetségek vezetői építhettek palotakápolnákat és keresztelőegyházakat, amint a fenti példákban az kitűnik. Ez a törekvés később is felismerhető az ispotályos lovagrendeknél — amikor birtokjelző szerepet szántak téglából épített magánegyházaknak — és a Szentföldet hadiesemény vagy zarándoklat keretében megjáró grófok, családfők, magasabb tisztségviselők esetében.

A fentiekben kívántunk — Közép-Európa centrális templomainak vizsgálatán keresztül — e hazánkban nagy érdeklődést kiváltó, fontos építészettörténeti kérdés megoldásán munkálkodni. Tudjuk, a kérdés még nem teljesen lezárt e vizsgálattal — ez nem is volt célunk —, de reméljük, valamivel mégiscsak közelítettünk a megoldás felé.

JEGYZETEK

1. CSEMEGI (1960) 323–348 — H. GYURKY (1963) DÁVID (1970) 201–230 — G. MOLNÁR (1972)
2. DÁVID (1974) — MAROSI (1974) 296–304. — KOZÁK (1978) 49–89. — (Az itt közölt dolgozat a Magyar Építőművészek Szövetsége és az Építésügyi Minisztérium 1984. évi ÉPÍTÉSZETI TANULMÁNYPÁLYAZAT-ának 7. sz. díjazott pályaműve alapján készült.)
3. GYURKÓ (1982) 64–66. (E rövid összegező cikk közli a feldebrői templom elmúlt években végzett kutatásával kapcsolatos „vitairatok” irodalmát is.) — DÉKÁNY (1983) 192–200. (A kolozsmonostori rotunda kérdésében véleményünk szerint csak az ásatási publikációk részletes elemzésének és a korábbiak pontos számbavétele útján juthatunk elfogadható megállapításra, amely felhasználható a csoport — hatfülkések — értékelésénél.)
4. HAJNÓCZI (1969) 35., 175., 183–189., 230–234. és 283–287. ABC (1961) 268., 410.
5. CSEMEGI (1960) 341–342; 12. ábra — HAJNÓCZI (1969) 352–369; 389–398; 415–430. (579. Budapest, Aquincum 1.4. — az ún. kelta kerek szentély), 442; 454. — PEVSNER (1972) 21. és 2. kép.
6. ABC (1961) 47. (baptistérium) gör.—lat. (1. antik szóhasználatban fürdőmedence 2. a középkorban keresztelőkápolna. A római császárok és előkelők palotáiban gyakran találkoznak fürdőikben centrális, belső fülkés helyiségekkel. Ezek hathattak — a korai keresztelés, alámerítés nyomán — a korai keresztelőkápolnák formai átvételére.) KÁDAR (1959) 11–24. és 10. kép — HAJNÓCZI (1969) 458. és 597. kép — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 36–40. és 42; 50–51. kép.
7. DERCSÉNYI (1960) 14–24. — KÁDAR (1959) 14–24. és 8; 16. kép — PEVSNER (1972) 30–39. — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 20–33; 60; 74–90; 117–129. — ARCH... ARMENIA (1971) 48–61. — ARCH... GEORGIA (1973) 141–152. — GINK—CS. TOMPOS (1973) 39–44.
8. DERCSÉNYI (1960) 20–24. és 15–17. kép — MAROSI (1972) 21–34. — MOLNÁR (1972) 13–16. és 2. kép — PEVSNER (1972) 41–43. és 23. kép — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 250–252. és 277–298.
9. DERCSÉNYI (1960) 25–30. és 18–21. kép — MOLNÁR (1972) 16–17; 67–68. (12–25. sz. jegyzet) — PEVSNER (1972) 44–48. — REINHARDT (1966) 81–91; Fig. 1. (Az ábrázoláson a kolostorudvar déli részén egy félköríves szentélyű körtemplomot látnak, S. Maria felirattal. Az ott folyó feltárások egy poligonális kápolna maradványait tárták fel. MOLNÁR (1972) 68; 25. jegyzet) — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 252–255.
10. CSEMEGI (1960) 341–34. és 14. ábra — MOLNÁR (1972) 17; 68–69. (26–39. jegyzet) és 3. tábla — SCHRAGL (1976) 6–12. (Az aacheni hatásokat mutató kisebb centrális és körtemplomok, kápolnák mellett ebben az időben már kereszt alaprajzú centrális templomok is épültek. A forma kiválasztásánál szentföldi hatásokkal — Szent Kereszt tisztelete — számolhatunk.)
11. CIBULKA (1958) — DÉKÁNY (1980) — FILIP (1966) — POULIK (1974).
12. MOLNÁR (1972) 19–22. és 3; 5. ábra — POULIK (1974) 11–15; 38–40; 54–59. és 67.
13. CIBULKA (1958) 199–232. — MOLNÁR (1972) 19–20. és 5. ábra — FILIP (1966) 77–81. — MERHAUTOVÁ (1966) 111–117.
14. FILIP (1966) 77–90. — MOLNÁR (1972) 19–22; 69–70. (45–50. jegyzet) — KORÁN (1966) 1057–1066. — PANNÓNIAI LEGENDÁK (1978) — PÉCSVÁRADI (1983) 64–82; 95. („...Ezt a templomot ... nevezik a Boldogságos Szűz iskolájának, és kívülről kereknek látszik, mint Salamon temploma ...”), 117. („...Az Úr erről a hegyről szállott föl a mennyekbe ... A lányom fölött kicsiny, kerek kápolna van ... boltozata nyitott volt a tetjén ...”) — H. TÓTH (1981) 89–186.
15. BORKOVSKY (1972) — CHALOUPECKY—KVET—MENCL (1948) — FILIP (1966) 91–109. — KORÁN (1966) 1057–1066. — MERHAUTOVÁ (1966) 111–117. — MOLNÁR (1972) 22–24; 70. (51–65. jegyzet) és 3; 6. ábra — PANNÓNIAI LEGENDÁK (1978) 72–77. — H. TÓTH (1981) 140–186. („...Metód ... azt kérte, hogy öccsét a Szent Kelemen templomában temethesse el, hiszen az ő ereklényével érkezett Rómába. Így is történt. Konstantin földi maradványait Szent Kelemen templomában

- helyezték örök nyugalomra az oltártól jobb oldalra eső sírboltba...")
16. BORKOVSKÝ (1972) 149–158. — CHALOUPECKÝ—KVET—MENCL (1948) 45–56. — KORÁN (1966) 1059. — MENCL (19.) 6–7. — MERHAUTOVÁ (1966) 111–113. — MOLNÁR (1972) 22–23. (52–56. jegyzet), 6. ábra.
 17. FILIP (1966) 91–98. — JIRÁSEK (1975) 87. — KORÁN (1966) 1061–1062; 6. ábra (A XII. század elején épült négykaréjos prágai Szt. János-kápolnát említi a későbbi temetőkápolnák előzményeként, amely viszont védőszentje alapján keresztelőkápolna lehetett, és a hasonló százavaival rokonítható.) — PISA (1979) 607–617. és a 6. kép (A prágai Szt. Pankrác-templomban feltárt félköríves szentélyű körtemplom belső négy pillérmaradványával a kutatók szerint a XII. sz. 2. harmadában épült.) — REICHERTOVÁ (1977) 134–153. és (1979) 647–650; 2. ábra (Az 1050-ben alapított bencés apátság kertjében 1971–73-ban egy kb. 12 m átmérőjű, négykaréjos kápolna maradványait tárták fel.) — SWIECHOWSKI (1958) 371–378. és 5. ábra.
 18. BÁCS (1980) 26–28. — BRONIEWSKI (1980) — MOLNÁR (1972) 24–26; 70. (66–72. jegyzet) és 7. kép.
 19. BRONIEWSKI (1980) — KUNYSZ (1981) — SZAFRANSZKI (1972) 39; 10. kép — ZUROWSKA (1966) 159–167; 1–4. ábra.
 20. BRONIEWSKI (1980) 172–179. — MOLNÁR (1972) 24–25; 70. (68–69. jegyzet), 7. kép 4. ábra — PANÓNIAI LEGENDÁK (1978) 99. („Egy igen erős pogány fejedelem, aki a Visztula mentén székel, gyalázta és sanyargatta a keresztényeket. Metod üzenetet küldött neki mondván:
— Jobb lesz, fiam, önként megkeresztelkedned saját országodban, nehogy fogolyként, idegen földön, erőszakkal kereszteltessél meg, s emlékezni fogsz szavamra...” — Feltételezhető, hogy a legendában említett fejedelem a krakkói volt vagy a plocki. Krakkó mellett a cseh birtoklás és a prágai és waweli négykaréjos kápolnák formai hasonlósága szól. Plock mellett viszont az, hogy a palotakápolnát pogány — legyőzött? — áldozati hely fölé építették.) — ZUROWSKA (1966) 159–161; 4. ábra.
 21. BRONIEWSKI (1980) 171–177. (A szerző jó áttekintést ad a lengyel centrális templomokról, a X. századiaktól a XIII. században épült legnicai palotakápolnáig.) — CIBULKA (1958) 86–87. és 53–54. kép (A szerző Egilys egyetlen szentélyzáródású templomát említi. Nyugati homlokzata előtt egy kör alaprajzú torony áll, mint a mikulcicei 6. sz. és Kisanána templománál feltételezzük, és ahogy Apátkoloson a temetőben és Strzelnon látjuk.) — KUNYSZ (1981) 80. és 48. kép — MOLNÁR (1972) 24–25; 7. kép — SZAFRANSZKI (1972) 36–55. és 10; 19. kép — SWIECHOWSKI (1958) 375–376. — CS. TOMPOS—ZADOR—SÓDOR (1971) 416–430. — ZUROWSKA (1966) 159–167.
 22. BRONIEWSKI (1980) 173–176; 327–336. kép (A waweli négykaréjos kápolna építését a szerző I. Mieszko (965–992) idejére teszi. A körtemplomok esetében is találkozunk építésükre vonatkozó történeti adattal, amelyeket a magyarországi anyag tárgyalásakor figyelemmel kísérünk majd.) — KUNYSZ (1981) 77–92. — SZAFRANSZKI (1972) 56–63. és 9; 24. kép (A lengyel kutatók tényként fogadják el, hogy a X. században szláv püspökség működött, amelyhez a krakkói Szt. Mihály-katedrális is tartozott. Ezenkívül más püspökségek is voltak Lengyelországban, amelyek közé tartozhatott — talán valamivel később — a plocki és a sandomierzy is. — A plocki palotakápolna háromkaréjosra történt átalakítását az 1065-ben alapított mogilnoi bencés apátságon keresztül érvényesült clunyi reform hatásának tartják. A palotát II. (Me-
- rész) Boleszláv vagy az őt 1079-ben követő Wladislaw Herman adhatta át a püspöknek, aki azt keresztelőkápolnaként használhatta.) — CONANT (1966) 341–344; 1–2. kép (Az 1077–1088 közötti években építettek fel Clunyben a szentély mögötti temetőben egy háromkaréjos kápolnát.) — SWIECHOWSKI (1958) 374–378. (Az említett emlékeken kívül közli az alaprajzát a nyújtott, félköríves záródású Martyrium des Saints Carpos et Popylos (Konstantinápoly) és a zboróvi körtemplomoknak, valamint a hármas tagozódású oesterlarskerit (Dánia.) — ZUROWSKA (1966) 159–167; 1–4. kép (E helyen köszönjük meg Kozák Balázsnak és Terezának a lengyel anyag fordításában nyújtott segítséget).
23. CSEMEGI (1960) 336–338. (27–30. jegyzet és 8. ábra) — DERCSÉNYI (1960); 14. és 8. kép (Az almennoi Szent Tamás-keresztelőkápolna kör alakú, nyolc oszloppal osztott és félköríves fülkével tagolt hajójához a zboróvihoz hasonló, félkörívesen záródó „nyújtott” szentély csatlakozik. Az említett példa a Felső-Itáliában álló nagyszámú, kupolás, lanternás fedésű keresztelőkápolnák közül még az Astiban és Lennoban állót említi. Megjegyzi, hogy Itáliában a keresztelőkápolnák kivétel nélkül kör vagy sokszög formájúak.) — MOLNÁR (1972) 18–19. és 4. kép — PETRICIOLI (1981) 10–25; 74–76. I–III; VI. és XXI. ábra — SUIC (1968) Tab. XXXVII. és XXXVIII. (A belülről három félköríves záródó Szt. Kereszt-templom a XI. században, a városon kívül, kiemelkedő dombon álló háromkaréjos Szt. Miklós-templom a XI. század végén épült, mint a már említett clunyi és plocki kápolnák.) — CS. TOMPOS—ZADOR—SÓDOR (1971) 245–248. és 291–292. kép, 367–375.
 24. MIJATEV (1974) 90–97. és 91–103. kép — CANEVA (1968) 13–26; 4–6. ábra — KADÁR (1961) 40–46. és 28. kép — SMAJADOVSKI (1981) 7–17. (A szerző elsősorban a nyugati, „uralkodói karzat” elemzését tűzte célul maga elé.) — CS. TOMPOS—ZADOR—SÓDOR (1971) 171–186; 223. kép és 217–218; 274. kép [Ez utóbbi helyen a konstantinápolyi „Mongol Mária” alaprajzát látjuk. A négykaréjos, kívül öt-öt oldallal záródó, belül három-három fülkével — összesen tizenkettővel — tagolt templom a XIII. század végén épült. E gazdag alaprajzú templom rokonságot mutat a Csemegi József által fülkekoszorús rotundának nevezett, Közép-Európában található emlékekkel (Altötting, Brevnov, Ludwigstadt, Würzburg).]
 25. AWWAD (é.n.) 14–22; 29–30. (Jézus Mennybenmenetelének a helyi hagyományok által őrzött helyén már a IV. században egy bizánci templom állt, amelyet 614-ben leromboltak. A keresztés háborúk idején visszafoglalt és megtartott Jeruzsálemben e helyen a XII. században egy nyolcszögletű kis kápolnát építettek. A kápolna oldalait oszlopok által tartott falival tagolják.) — MAROSI (1969) 66–67. [Hasonló bazilikát építtetett Liebert cambrai püspök (1051–1076) a Szent Sír tiszteletére, amelynek közepén kerek formában elkészítette az Úr sírját is. Így tett Cono és fia Lambert az első keresztés háborúból visszatérve. Huy város keleti szélén templomot építtetek a Szent Sír és Keresztelő Szent János tiszteletére.] — KOZÁK (1982) 99; 45. kép — STRZYGOWSKI (1936) 25–27; 10–12. kép és 165. — ZOLLNER (1980).
 26. AWWAD (é.n.) 18–22. — BARDON (1975) 41–42; 22–24. ábra — LAMBERT (1955) — KOZÁK (1978) és (1982) 124; 70. kép — MOLNÁR (1972) 60–62. — MÜLLER—WIENER—KERSTING (1966) — TOMPOS (1980) 28; 101–102.
 27. CSEMEGI (1960) 327–328; 345. (Az osztrák—cseh-szlóvak nyolcfülkés körtemplomokkal kapcsolatban Csemegi felvetette annak lehetőségét, hogy azok II. Endre 1217. évi keresztés hadjáratának hatására

- épültek, amelyben Lipót osztrák és Ottó meráni herceg is részt vettek.) — DEHIO (1887) Taf. 205. — GERVERS M. (1969) — KOZÁK (1978) 65; 85—87. (A szerző bevonta vizsgálatába a négykaréjos és tizenkét fülkés, téglalábú épült templomokat, kápolnákat is.) — KNAURS (1978) — Lambert (1955) — RIVOIRA (1908) — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 210—212; 517—520. kép (A temetőkápolnák — karnerek — a szerzők szerint szoros rokonságot mutatnak a cseh és magyar rotundákkal. Építésük idejét 1200—1250 közé teszik. A sírkápolnák gondolatát nem a baptistériumból, hanem a kerek sírkamrából vezetik le, Franciaország felől.)
28. GEREVICH (1938) 7—12. — GYÖRFFY (1977) 351.
 29. GYÖRFFY (1977) 47—48. — HORVÁTH (1860) I. 86. — PANN. LEG. (1978) 99.
 30. GYÖRFFY (1977) 98—102. — VAJAY (1967) 80; 94.
 31. GYÖRFFY (1977) 86—87. — HORVÁTH (1860) I. 106—107.
 32. HORVÁTH (1960) I. 101—109. — VAJAY (1967) 63. (E munka lektora Györffy György volt, aki több pontban — pl. Adelheid személyét illetően — nem ért egyet a szerzővel, bár annak érvelése világos és megalapozott.)
 33. GERENCSÉR (1981) 4. — NAGY (1982) 62., Fig. 17. — ZOLNAY (1983) 53. — (A győri kápolna helyreállítása 1983-ban megtörtént, megtekinthető.)
 34. CSEMEGI (1941) 44—46. — GEREVICH (1938) 32—33. —
 35. CSEMEGI (1949) 92—107. — DERCSÉNYI (1970) 26—28.
 36. MENCL (1959) 217—220. — GYÖRFFY (1977) 350—351.
 37. MAJOR (1976) 193—226. — KOVÁCS (1968) 124—125.
 38. KOVÁCS (1972) 80. — KOZÁK (1978) 120—121., (1979) 136—137. — SÁPI (1980) 107—117.
 39. A most folyó helyreállítások befejezése után jól érzékelhetővé válnak az elmondottak. A műrészletek kiszabadítását, kiegészítését és láthatóvá tételét várjuk a most folyó munkáktól.
 40. CSEMEGI (1941) és (1949) i.h. — DERCSÉNYI (1960) 39—43.
 41. GYÖRFFY (1977) 350—351.
 42. GYÖRFFY (1977) 102., 350—351. — KRALOVÁNSZKY (1983) 75—88.
 43. Nem áll módunkban most e helyen részletesen foglalkozni családörténeti kérdésekkel. Ez a mostani lehetőségek nyomán újabb, részletes feldolgozást igényel.
 44. GYÖRFFY (1977) 117. — SCHRAGL (1976) 6—10. — SCHWARZ (1968) 43—58.
 45. CHALOUPECKY (1948) 112. — KORÁN (1966) i.h. — NOVOTNY (1983) 282—301. — REICHERTOVÁ (1979) 647—650.
 46. GYÖRFFY (1977) i.h. — KRALOVÁNSZKY (1983) i.h. — VAJAY (1967) i.h.
 47. GYÖRFFY (1977) 350. — NAGY (1971) 63. és (1973) 78. — (Az 1973-ban írt jelentés az épület (?) északi oldalánál sekrestyét említi, amelynek padozatában egy XIII. század elejei és egy XIV. századi sírkövel fedett sirt találtak. A kiállításon látható a feltárás idején készített fényképfelvétel. A nagy, szabályos téglalap alakú, kopott felületű kőpadlóba ágyazott a két sírkő. A XIII. századi sírkő sima szalagkeretével határolt mezejében egy, a keret széleit érintő hosszú szárú sima kereszt látható. A másik, gótikus sírkő hasonló keretézésű és két részre osztott. Felül egy kereszt, alul két egyforma, vakműmű díszíti.)
 48. GYÖRFFY (1977) 350—352. (Amint láttuk, a Magyarországon keresztül megindult zarándoklatok előtt is épültek centrális templomok hazánkban, más helyről hozott minták és hatások nyomán — Székesfehérvár, Rózsá utca, és Szent Péter-templom, Esztergom, Szent Vid-kápolna, Veszprém, Szent György-keresztelőegyház, Tarnaszentmária.)
 49. A hasonló történeti fejlődésen közel azonos időben átmenő, szomszédos bulgár, cseh, lengyel, morva korai templomépítészet támasztja alá az itt mondottakat.
 50. GYÖRFFY (1977) 116—121. — HORVÁTH (1860) I. 111—150. — KRALOVÁNSZKY (1983) i.h. — VAJAY (1967) i.h.
 51. GYÖRFFY (1979) 7—11. — NAGY (1968) 102—109., (1971) 181—198., (1980) 357—366. és (1982) 41—69. — ZOLNAY (1983) 52—75.
 52. GYÖRFFY (1977) 350—351. — ZOLNAY (1983) 53—55.
 53. CSEMEGI (1935) 217. — DÉTSHY (1964) 1. ábra — KOZÁK (1975) 81—99., (1981) I. 6. és 9. kép., II. 96—97.
 54. DÉTSHY—KOZÁK (1972) 132—145. — GYÖRFFY (1977) 177—190.
 55. KOZÁK (1968) 231—266. — G. MOLNÁR (1972) 143—159. — PÁMER (1970) 295—313. — H. GYURKY (1963) 363.
 56. ENTZ (1958) 70—76. és 57. kép — BÁGYUJ (1983) 11—26. és 1. kép — GEREVICH (1938) 72—74. — KOZÁK (1966) 58—60.
 57. ENTZ (1968) 127. — H. GYURKY (1963) 359—361. — G. MOLNÁR (1972) 33—34., 36., 52., 12. ábra.
 58. GYÖRFFY (1977) 34—35., 50., 99—121. és 375. — GEREVICH (1938) 170. és CLXVI/1 tábla — MENCL (1937).
 59. CHROPOVSKY (1964) 114—119., (1975) 28—30. — DERCSÉNYI (1974) 1—12. és 16. ábra.
 60. GYÖRFFY (1977) 86., 182., 281—83., 333. — KOZÁK (1982) 102—105.
 61. H. GYURKY (1963) 361—363. — G. MOLNÁR (1972) 30—31., 11. ábra — Ruttkay (1975).
 62. H. GYURKY (1963) i.m. — MOLNÁR (1972) 10., 28., 61. és 8. ábra.
 63. H. GYURKY (1963) 357—58. — KOPPÁNY (1963) 101—102. — G. MOLNÁR (1972) 34., 12. és 44. kép.
 64. KOPPÁNY—PÉCZELY—SÁGI (1962) 75—77., 58—59. kép (A Tapolcára vonatkozó adatokat dr. Töröcsik Zoltánnak köszönöm.)
 65. Az elmondottakat a lengyel példák, elsősorban Gniezno, Plock és Przemysl körtemplomai igazolják.
 66. CSEMEGI (1941) i.h. — GEREVICH (1938) 10—11. — KAMPIS (1955) — KOVALOVSKY (1974—1980) 72., 94., 65., 46., 82—84., 90. és 78. — MENCL (1959) 217—220. — DERCSÉNYI (1974) 1—12.
 67. ENTZ (1982) 153—154. — GYÖRFFY (1977) 306—351., (1982) 67. — GYURKÓ (1982) 64—67. — KOZÁK (1974) 343—347.
 68. KOZÁK (1970—1977) — DERCSÉNYI (1974) 1—12.
 69. KOZÁK (1974) i.h.
 70. GERÉB (1978) 100—102.
 71. KRALOVÁNSZKY (1984) 137. (Félreérthető a szerzőnek a székesfehérvári Szent Péter-templom esetében a szerinte is bizonytalan „ösplébánia” meghatározása, amikor az inkább egy fejedelmi palotakápolna volt, s esetleg még keresztelőegyháznak feltételezhetjük, mindennemű közösséget — népet — érintő plébániai tevékenység nélkül.)
 72. E helyen köszönöm meg fiainknak, Kozák Istvánnak a rajzok nehéz körülmények között végzett elkészítését.
 73. KRALOVÁNSZKY (1984) 137—138. (Nem érthetünk egyet azzal, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom volt az Árpád család legelső keresztény temploma, s azzal sem, hogy a Kézdiszentlélek-Perkón álló négykaréjos kápolna — a szerkesztési elv és modulnagyság alapján — a XI. század elején épült. Nem is kísérl meg a szerző indokolni, hogy az 1. sz. ábrán jelzett többi nyolc, fontos átkelőhely-nél, szorosnál miért nem állnak hasonló kápolnák.)

- ABC (Művészettörténeti) Terra Kiadás (Budapest, 1961)
Architectural Monuments in the Soviet Republic of Armenia (S. Mnatzakanyan—N. Stepanyan) Leningrad, 1971.
- ARCHITECTURAL Monuments of Georgia (N. Djanberidze—A. Alexandrov) Leningrad, 1973.
- AWWAD, S., Das heilige Land (Gedruckt im Heiligen Land é.n.).
- BÁCS Gyula: Lengyelország (Panoráma, 1980).
- BARDON Alfréd: Spanyolországi építészet (Budapest, 1975).
- BÁGYUJ Lajos: A gyulafehérvári székesegyház restaurálása. Építés—Építészettudomány XV. k. 1—4. sz. 11—26. (Budapest, 1983).
- BORKOVSKÝ, I.: Die Prager Burg (Praha, 1972).
- BRONIEWSKI, T.: Historia Architektury dla Wszystkich (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1980).
- ČANEVA, N.: La basilique paléochrétienne et de la haut époque byzantine du IV—VIe s. en Bulgarie Archeologia (Sofia, 1968) 2. sz.
- CHALOUPČEKÝ, V.: Praha Románská (1948).
- CHROPOVSKÝ, B.: Z najstarsich dejin Nitry. Vlastivedny Casopis. 13. (1964) S. 114—119.
- CHROPOVSKÝ, B.: Nitra (Nitra, 1975).
- CIBULKA, J.: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu (Praha, 1958).
- CONANT, J. K.: Cluny, 1077—1088 Mélanges René Crozet (Poitiers, 1966) I.
- CSEMEGI József: Az egri várszékesegyház jelentősége a XII. században. Arch. Ért. 1935. — Uő.: A tarnaszentmáriai templom. MMÉEK (Budapest, 1941) — Uő.: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. Antiquitas Hungarica (1949) 92—107. — Uő.: Közép-Európa román kori centrális templomainak építészettörténeti kérdései [Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, IV. (3. sz.) Budapest, 1960].
- DAVID, K.: Die Kirche von Kiszombor Acta Hist. Art. Tomus XVI. Fasc. 3—4. (Budapest, 1970) 201—230. — Uő.: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája (Budapest, 1974).
- DEHIO, Kirchliche Baukunst des Abendlandes (Stuttgart, 1887).
- DERCSENYI Dezső: Népvándorlás kori és preromán művészet (Bp., 1960) — Uő.: A román kor művésze (Budapest, 1970) — Uő.: Vorromanische Kirchentypen in Ungarn (Budapest, 1974) 1—12.
- DÉKÁNY Tibor: A negyedik hatkaréjos rotunda. Műemlékvédelem, XXVII. évf. (Budapest, 1983) 3. sz. 192—200.
- DÉTSZY Mihály: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. Művt. Ért. (Budapest, 1964) 1. sz.
- DÉTSZY Mihály—Kozák Károly: Eger vára. Heves Megye Műemlékei, II. (Budapest, 1972) 77—159.
- ENTZ Géza: A gyulafehérvári székesegyház (Budapest, 1958) — Uő.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert, I—II. Teil (Budapest, 1968) Acta Hist. Artium Tomus, XIV. Fasciculi 3—4. 3—48., 128—175. — Uő.: Kiállítás a feldebrői templom műemléki helyreállításáról. Műemlékvédelem, XXVI. évf. (Budapest, 1982) 2. sz.
- FILIP, J.: Neu Entdeckungen der Tschechoslowakischen Archaologie (Orbis-Prag, 1966).
- GERENCSÉR Miklós: Kérdések a régészhez. Népszabadság 1981. nov. 6.
- GEREVICH Tibor: Magyarország román kori emlékei (Egyetemi Nyomda) 1938.
- GINK K.—Cs. Tompos E.: Grúzia (Budapest, 1973).
- GYURKÓ János: Hozzászólás Feldebrő kérdéseire. Műemlékvédelem, XXVI. évf. (Budapest, 1982) 1. sz. 64—67.
- GYÓRFFY György: István király és műve (Budapest, 1977) — Uő.: Esztergom Árpád-kori kezdetei. Esztergom Évlapjai, 1979, 7—12. — Uő.: Hozzászólás Gyurkó János Feldebrővel kapcsolatos cikkéhez. Műemlékvédelem, XXVII. évf. (Budapest, 1982) 1. sz. 67.
- HAJNÓCZI Gyula: Az építészet története. Okor (Budapest, 1969).
- H. GYURKY, K.: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Acta Arch. Hung. 15 (Budapest, 1963) 341—408.
- HORVÁTH Mihály: Magyarország történelme. I. kötet (Pesten, 1860).
- JIRÁSEK, A.: Böhmens alte Sagen (Praha, 1975).
- KAMPIS Antal: Feldebrő (Budapest, 1955).
- KADÁR Zoltán: Okeresztény és kora bizánci művészet (Budapest, 1959) — Uő.: Középkori művészet Kelet-Európában (Budapest, 1961) Knaurs: Kulturführer in farbe Italien (München, Zürich, 1978) — Koppány Tibor: A Balaton-felvidék román kori templomai (Veszprém, 1963) 81—114. VMMK I. k.
- KOPPÁNY T.—Péczely P.—Sági K.: Keszthely (Budapest, 1962).
- KORÁN, I.: Tradition des églises a plan central Bohème Melanges René Crozet, II. (Poitiers, 1966) 1057—1066.
- KOVALOVSKÝ Júlia: 1974—1980. évi ásatási jelentések. Régészeti Füzetek, 27—33. sz.
- KOVÁCS Béla: 1972. évi ásatási jelentés. Régészeti Füzetek 25. sz. — Uő.: Adatok Feldebrő történetéhez. Művt. Értesítő, XVII. (1968).
- KOZÁK Károly: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. Arch. Ért. 93. (Budapest, 1966) 1. sz. 47—64. — Uő.: Adatok Kács történetéhez HOMÉ VII (Miskolc, 1968) 231—266. — Uő.: Az egri várszékesegyház feltárása. III. Egri Múzeum Évkönyve, XIII. évf. (1975) 81—99. — Uő.: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnánk a XII—XIII. században. Szegedi Múzeum Évkönyve (1976/77) 1/49—89. — Uő.: 1981. évi ásatás jelentése. Rég. Füz., 34. sz. — Uő.: Az egri vár története (Eger, 1981) — Uő.: Constructions dans la Hongrie des XII—XVe siècles des Ordres de Chevalerie et d' Hospitaliers et leur influence Acta Arch. Hung. 34/1—4 (Budapest, 1982) 71—130.
- KRALOVÁNSZKY Alán: The earliest Church of Alba Civitas. Alba Regia (Székesfehérvár, 1982) 75—88.
- KRALOVÁNSZKY Alán: Baukunsthistorische Angaben ... Folia Arch. XXXV. 1984. Budapest 111—138.
- KUNYSZ, A.: Przemysl w Pradsieach i Wezesnym Sredniowieczu (Przemysl, 1981).
- MAJOR Jenő: Adatok a feldebrői templom keletkezésének település- és birtoktörténeti hátteréhez. Építés—Építészettudomány, VIII. 1—2. sz. (Budapest, 1976) 193—226.
- MAROSI Ernő: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. Építés—Építészettudomány 5 (1974) 3—4. sz. 296—304. — Uő.: A középkori művészet világa (Gondolat, 1969).
- MENCL, V.: Sredneveká architektura na Slovensku. I. (Praha-Presov, 1937) — Uő.: Két ősi építészeti emlék Magyarországon, Művt. Ért. VIII. (1959) 217—220.
- MERHAUTOVÁ, A.: Les débuts de l'architecture du haut moyen age en Bohème Melanges René Crozet I. (Poitiers, 1966) 111—117.
- MITAJEV, K.: Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien (Sofia, 1974).
- G. MOLNÁR Vera: A középkori Magyarország rotundái (Budapest, 1972).
- LAMBERT, E.: L'architecture des Templiers (Paris, 1955).
- GERVERS, M.: Rotundae Anglicanae. The Acts of the

- XXII. International Congress of the History of Art. (Budapest, 1969).
- MÜLLER—W. Wiener—A. F. Kersting: Castles of the Crusaders. (London, München, Berlin, 1966).
- NAGY Árpád: Az 1971. és 1973. évi ásatási jelentések. Rég. Füz. 24. és 26. sz.
- NAGY Emese: Előzetes jelentés az 1964., 1967. évi esztergomi várfeltárásokról Arch. Ért. 95. évf. (Budapest, 1968) 102—109. — Uő.: Reconstruction de la topographie de la colline d'Esztergom a la haute époque Árpádienne Acta Arch. Hung. 34. 1—4. (Budapest, 1982).
- PANNÓNIAI LÉGENDEK. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Bratislava—Budapest, 1978.
- PÁMER Nóra: A kishánai vár feltárása. Magyar Műemlékvédelem, 1967—1968 (Budapest, 1970) 295—313.
- PEVSNER, N.: Az európai építészet története (Corvina Kiadó, 1972).
- PÉCSVÁRADI Gábor: Jeruzsálemi utazás (Szépirodalmi Kiadó, 1983).
- PISA, V.: Die Rotunde des heiligen Pankraz in Prag Congrès International d'Archeologie Slave (Bratislava, 1979).
- POULIK, J.: Mikulcice (Olympia — Praha, 1974).
- REICHERTOVÁ, K.: L'histoire et la recherche archéologique de l'ancien couvent slave à Sázava Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave I. (Bratislava, 1979) 647—650. — Uő.: Byvaly klášter sv. Prokopa v. Sázavě. Arch. Rozhl. 24. (1972) 403—409.
- RIVOIRA, T. G.: Le origine della Architectura Lombarda (Milano, 1908).
- RUTTKAY, A.: Dučové (Nitra, 1975).
- SÁPI Lajos: A tarnaszentmáriai templom. Műemlékvédelem, XXIV. évf. (Budapest, 1980) 2. sz. 107—117.
- PETRICIOLI, I.: Povijesni i umjetnicki spomenici u Zadru (Zadar, 1981).
- SUIC, M.: Nin (Zadar, 1968).
- SCHRAGL, F.: Wieselburg an der Erlauf (St. Pölten, 1976).
- SCHWARZ, M.: Kirche und baierische Herzogspfalz (Regensburg, 1968).
- SMJADOVSKI, T.: Sur le cérémonial luurgique de la cour de Preslav Archeologia (Sofia, 1980) 1. sz. 7—17.
- SZAFRANSZKI, W.: Castrum i Castellum Plockie w swietle Wykopalik (Plock, 1972).
- CS. TOMPOS—Zádor—Sódor: Az építészet története. Középkor. (Budapest, 1971).
- TOMPOS Erzsébet: Spanyolország építészete I. (Budapest, 1980).
- H. TÓTH Imre: Konstantin—Cirill és Metód élete és működése. Gyorsuló Idő (Budapest, 1981).
- VAJAY Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár Évszázadai, 1. (Székesfehérvár, 1967) 63—100.
- ZUROWSKA, Kł.: L'origine du vocable de Notre-Dame dans les chapelles palatines des premiers Piast en Pologne Mélanges René Crozet I. (Poitiers, 1966) 159—168.
- ZOLNAY László: A középkori Esztergom (Budapest, 1983).
- ZOLLNER, W.: A kereszties háborúk története (Kosuth Könyvkiadó, 1980).

DIE ZENTRAKKIRCHEN IN WESTEUROPA (IX—XI. JAHRHUNDERT)

Da man in Ungarn ein bedeutendes Interesse für die Zentralkirchen spürt, haben wir es beschlossen die bisherigen Forschungsergebnisse niederzuschreiben, die Erfahrungen, die wir zur Zeit feststellen können.

In den Jahren nach der geschliffenen Steinzeit hatte man kreisförmige Gebäude (Tell Arpachiya) auch schon gebaut, die uns an die Tholossen erinnern, die in der Umgebung vom Mittelländischen Meer zur Erinnerung an die Helden aufgestellt worden sind. Die waren vielleicht Wohnungen der Leiter oder waren Sanctuarien. Der älteste bedeutende Grabbau kann der Heroon sein auf der Insel Samothrake, der einen Durchmesser von 19 m hat, und der von Ptolemaios gestellt worden ist, und zwar für seine Tochter. Diese Form entwickelte sich in der römischen Zeit weiter, und wird vor allem mit religiösem Kult bereichert. Der bedeutendste Bau ist hier das Pantheon, das Engelschloss (Das Mausoleum für Hadrianus), der Grabbau Caecilia Metella neben Via Appia (1—2. Abb.) und in der Stadt noch andere, auch heute stehende ähnliche Denkmäler. Die Sancta Constanza Kirche, die zur Zeit eine Taufkapelle gewesen ist, die Kirche Sancto Stephano Rotondo in Rom beweisen es, dass die Christen die zentrale Kirchenform schon in der früheren Zeit übernommen haben, und daneben haben sie die für den Totenkult behalten. Ein hervorragendes Beispiel ist dazu die Heilige-Grab-Kirche in Jerusalem (2—3. Abb.), die jahrhundertlang einen bedeutenden Einfluss auf den in Europa neu organisierten Kirchenbau und Palastkapellenbau übte (Ravenna, Aachen, usw.). Die Palastkapelle zu Ravenna und Aachen übte einen grossen Einfluss im IX—X. Jahrhundert — samt der Kirche des Heiligen Grabes — auf den zentralen Herrscherkapellen- und Bischöflichen-Kapellenbau. Das diente auch zum Ausdruck der Macht (4. Abb.).

In Osteuropa, wo sich zu dieser Zeit verschiedene Völker zum Volk und Staat organisiert haben, im IX—X. Jahrhundert, erschien dieser Zentral-Kirchenbau in kleinerer und bescheidener Form, und hatte daneben auch nicht das selbe Ziel. Einen grossen Einfluss übte das Bisantinische Reich, und vor allem die Missionäre-Brüder: Cirill und Metod beeinflussten da diese Tätigkeit. Zu dieser Zeit wurden die ersten Zentralkapellen gebaut im Bereich der mährischen Herrschaft (Mikulcice, Staré, Mesto). Werfen wir abgesehen einen Blick auf die Zentralkirche in Mikulcice, die aus drei Einheiten besteht. Der westliche Rand konnte ein Turm gewesen sein, früheren und auch späteren Beispielen nach (Abb. 5—6.). Dieser Kirchentyp diente also schon zum Schutz, ebenso, wie ein bischen später einige von den polnischen und ungarischen Zentralkirchen (Abb. 7.). Kirchen, die ein Macht-Symbol gehabt hätten und von aussen waren sie auch monumentaler, hatte man auf diesem Gebiet sehr selten gebaut, (Prag, Kirche des Hl. Vid, Krakau, die Waweler Kapelle mit vier Schnitten), die bischöfliche Taufkirchen waren (8—9. und 12. Abb.). In Polen wurden die ersten Taufkapellen während der Tätigkeit von Cirill und Metod gebaut. Dann haben sie eine engere Verbindung mit der Herrscherfamilie ausgebaut, Dadurch baute man die ersten Palastkapellen und die kleineren Taufkapellen, manchmal die beiden nebeneinander. So ist es möglich geworden die beiden Kirchen-

formen der Funktion nach zu trennen (Palast-Kapelle und Taufkapelle), und die Funktion genau zu bezeichnen.) Plock, Przemysl. Diese Angaben und Beobachtungen gaben uns eine grosse Hilfe die Herkunftsfrage der Zentralkapellen in Ungarn genauer beschreiben zu können. Wir haben nämlich schon Erfahrungen gehabt in Bezug auf die Zentralkapellen, die auf dem Heiligen Land für den Ritterorden dienten und auch die in Süd-Europa gebaut worden sind (Abb. 15.).

Da wir die Bauten der erwähnten Gebiete und die dazu gehörenden geschichtlichen Angaben vergleichen konnten, und zwar mit den ungarischen Erfahrungen, das führte uns zu neueren Erfahrungen. Das älteste kirchliche Denkmal, das auch heute noch in Benutzung ist, ist die kleinformatige, für Herrscher Géza gebaute Eigenkapelle. Seine Absicht war da in Tarnaszentmária seine Herrschermacht auszudrücken, wie man das in Quedlinburg (eine kaiserliche Begräbnisstätte) getan hat. Das wollte Géza schon in den ersten Jahren seiner Herrschaft ausdrücken. (Abb. 16—17.). In den letzten Jahren seiner Herrschaft, zu dieser Zeit hat er seine Herrschaft schon verstärkt, und seine europäischen Verbindungen schon ausgebaut, hat er auf einem bedeutenden strategischen Ort, in Szekesfehervár die zu dieser Zeit in europäischer Dimension geplante Peter und Paul Kirche bauen lassen, wo er sich samt seiner Familie begraben lassen wollte. Der daneben ausgegrabene keller- bzw. turmförmige Bau konnte vielleicht ein Palast sein (Abb. 18.19.) Die Peter und Paul Kirche hat das Muster wahrscheinlich von Regensburg, von der Allerheiligen Kapelle genommen, die vielleicht ebenso eine Palastkapelle sein konnte. (Herrscher Géza hat 995. um die Hand von der Tochter Heinrich II. für seinen Sohn Emmerich in Regensburg gefreit, und im nächsten Jahr hat Emmerich Gisela geheiratet.)

Auf Einfluss des Kirchenbaus in Tarnaszentmária und in Szekesfehervár wurden Kirchen auf dem Gebiet auch anderer Geschlechter gebaut, und zwar Zentral- und Palastkirchen (Esztergom, Abasár), die wahrscheinlich gleichzeitig auch Taufkapellen gewesen sind (Abb. 20—21.). An bischöflichen Residenzen wurden im X—XI. Jahrhundert am Anfang kreisförmige Taufkapellen gebaut (Abb. 22.) mit Palast. (In Eger, Gyulafehervár, Nyitra, Pécs konnte die dreischnittige altchristliche Kapelle noch stehen, in Veszprém konnte am nördlichen Teil der ausgegrabenen kreisförmigen Kirche noch ein Palast sein). Die Spuren ähnlicher Lösungen sieht man in den Zentren der Geschlechter, bzw. bei den Leitern der Geschlechter (Abb. 23.)

Im ersten Viertel des XI. Jahrhunderts hat Stefan der Heilige nach westlichem Muster eine grosse, dreischiffige Kirche mit halbrundem Sanktuarium bauen lassen, König Sámuel Aba hat in Feldebró eine vier schnittige Kirche zur Ehre des Heiligen Kreuzes bauen lassen, dass er dort begraben werde. An der südöstlichen Ecke der Kirche hat man die Reste eines ehemaligen starken Turmes freigelegt. Das war ehlich zum Verfahren in Szekesfehervár. Eine der letzten "monumentalen" Zentralkirchen von königlicher Gründung, die als Grabkirche funktionierte, wurde in Szekszárd freigelegt. Die hatte einen reichen Grundriss und ganz sicher einen ehlichen Oberbau. Der König, der die bauen liess, war Adalbert I. (Abb. 24.)